

За основаването.

Копилите. За изпитата за членство.

За абсолютното участие на керван

Керванът на Кръстия

Изправили се заради
освобождението.

Чисто съдържание

Цена — 0.19 лв.

Бащино огнище

ВЕРА МУТАФЧИЕВА

Габрово

ИЗДАТЕЛСТВО НА НАЦИОНАЛНИЯ
СЪВЕТ НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ

„ . . . Трябва да беше към два часа през нощта, когато стигнахме в Габрово – село, разположено високо в планината, покрай една планинска река, образуваща много водоскоци. То е обитавано само от българи железари. През отворените врати на всяка къща се виждаше как пръскат червените огньове и се чуваше как ехтят ударите на чукове. Ако блаженочивният Вулкан – богът на огъня – приживе би познавал Габрово, би го изbral за своя столица. . . “

1833

Т и д

Има много градове на тая земя, разгалени от природата: те лежат в широки, равни полета, поят ги тихи, бавни реки. Всичко в такива градове е някак отпуснато нашироко, сито и доволно — дворовете с много трева и лехи, с постлани пътеки; улиците, оградени от високи дувари, на всеки дувар — порта и пред портата — застремена скамейка; къщите — виски и обширни, с дълбоки и хладни чардаци, къщите, дето не излизат направо на улицата, а са отделечи от делничния шум и суетня с много зеленина, простор и слънце. И хората на такива градове им приличат — тихи и бавни, уверени и сити, доволни от света и от себе си, научени да получават легко хляб, богатство, наслада — всичко онова, което може да ти даде равната, разочигелно плодородна земя. Но вярно: малко са тези градове в българската земя.

В няя има най-вече други: едва закрепени върху стръмни хълмове, върху надречни скали и навлечен от пороите пясък. В тях всичко е тясно, оскудно и някак напрегнато. Тия градове нямат прави, широки улици — улички, застлани с неравен калдъръм, кривуличат между къщата им, а къщата нямат дворозе. Хората тук не садят ченшири, мушкато и много шибой, нито орехи и кипариси — няма къде. Стрехите в такива градове почти се допират една о друга и скриват небето над сокачетата. И още по гъст, напрегнат и звънък става шумът, който блика из дюкяните и работилниците в такива градове — сгъстяват го близките стени и почти слетите стрехи. А тук шумът, делничният, работен градски шум, е голям, защото други са и хората в такива градове.

Те е нямало на какво да чакат: земята наоколо им е била не майка, а мащеха, планините им са докарвали дълбок зимен мраз и хладно лято: на такова време дебел комат не се пече. Едри, стари гори са ги криели от света и до тия градове с мъка е стигало всяко човешко откритие, всяка изнамерена от хората леснения. Затуй планинците са се научили да разчитат на себе си, на работата на своите ръце и издръжливостта на нозете си, на пъргавата предприемчивост на своя ум. За тия хора нощите са къси, а дните — дълги, и всичко, свършено през дългия ден — малко, недостатъчно. Човешкият труд в градовете из планината не е бил прехрана. Тук той се е превърнал в единичка цел и съдържание на живота и ако някога планинците в нещо са вярвали, то сигур това е било в никакъв чудноват бог на труда.

Десетки са такива градове в старата българска земя, защото твърде за кратко през хилядолетния ѝ живот тя е била за българите. На народа ѝ е било оставяно онова, което не би съблазнило никой господар, пришълец и завоевател: планините и гората, стръмните надречни скали. И тъкмо в тия градове, в борба против всичко и всички, българинът не само е запазил България, а я е обогатил, тласнал я е по пътищата, които извеждат в Новото време. Ти днес я имаш, тази съхранена, богата и нова земя и не винаги знаещ кому я дължиши. — На всички ония, чийто имена и дело не са отбелязани в историята и по излъсканият на паметниците, на труда и борбата на хората с къси нощи и дълги, работни дни.

Ето накратко летописа на един град на тези хора.

Ковачница под габърите

Рачо Ковача
от Боженците,
че той рано става,
рано в понеделник,
че си отива
долу на габъра,
там да си греша
тежки търговци,
та да им кове
бели алове,
да си събира
тежко имане —
кара-грошове.
Тежък търговец
той ще си стане,
Него ще взема!

Някъде по света хората празнуват триста или петстотингодишнината на градовете си: страшно отдавна живее нашият град — мислят са, — какво минало, каква старина! В България е другояче: ако чуеш за някое Ново село, Новоселци или Нова махала, можеш да бъдеш уверен, че възрастта му е от три до пет столетия. Наистина, то е съвсем ново, ако го сравниш с другите — хилядолетните селища на земята ни. Не само Сердика и Филипопол, Месемврия и Одесос — села като Арчар и Никюп, като Гебедже, Сапарево и кое не, вече са били стари, което се е раждала нашата ера. Много след тях и все пак — преди десетина столетия — са изникнали Преслав и Чървен, Етрополе, Чипровци, Бояна, Земен. Затуй, щом в България ти говорят за нов, млад град, трябва да разбираш — триста или петстотингодишен.

Преданието тъй е свикнало да брои такива градове за вчераши, че често им приписва отколе прецъфтяла младост: триста години.

Триста години... доскоро науката е давала толко на един между най-новите градове в родината ни, на Габрово. Но по-придирчиви изследвачи са разровили старите книги и от тях научили, че през годините, които преданието взема за рождена дата на Габрово, то вече е имало две черкви, пет-шест попа и е изпращало поклонници в далечния Зографски манастир. Ще рече, брояло е поне

двеста-триста къщи. Тогава преданието отстъпило пред науката и била определена друга възраст на Габрово — четиристотин години. Поне четиристотин — прибавяли по предпазливите и предпазливостта им излезе оправдана: неотдавна в един стар турски тифтер — някои считат, че е от XV век — бе намерено името Габрово. Село Габрово в Търновска нахия.

Тъй или инак, изследвачите тепърва ще спорят върху годините на заселване на младия град. Но едва ли ще кажат нещо повече по друг въпрос — как и от кого е основано Габрово. Преданието за това събитие е толкова пълно и убедително, времето е изплено около него толкова много подробности, че би било немислимо да го отминем.

Право казано, легендите из Габровския край са много — както навсякъде в земята ни, осеняна от антични и средновековни развалини. Народът е дал свое обяснение на всеки десет аршина калдърма, който се белее между тревите и драките на някое пасище; на всяка издигната от човешка ръка могила; на всеки русалния вид.

Има легенди, които живеят и упорито от всяка научна истина. Защото повече от нея те са свързани с нещо непреодолимо — с живота, с въздуха и земята на някой град, на някое място; с дълбокото убеждение на хората, което не търпи спорове, доказателства и промени. Такава е легендата за Рачо Ковача от Боженците.

Големият и важен проход, само на три часа път северно от днешно Габрово, не може да не е бил известен и използван още от най-древни времена. През него — както показва тук и там запазена настилка — са воделиняколко пътища. Най-дълъг живот от всички им е имал „Мали друм“ — през Стойчевото, при сливането на Етъра и Панчарка, по билото на Челюв рът, покрай Киселчова могилка, Стублата, Добрюва круша и Койчовските ябълки, а оттам през Узункуш и Свети Никола — за Казанлък. Мали друм е бил оживен още в зората на нашата ера: през 250 г. оттук е прехвърлил войските си към Подунавето римският император Деций. Този античен път е свързвал Северна с Южна България чак до края на XVII и началото на XVIII столетие и е бил изоставен тогава за сметка на по новия — по река Панчарка и през Червен бряг.

Това са били главните пътища през прохода. Но е

имало и други — немалко, — които свързвали Полунавето с Крън и Вероя (Ст. Загора), с. Енина и с. Шипка. Те използвали за прехвърляне на старопланинското било всяка седловина между Бузлуджа, Бедек, Свети Никола и Малуша, всеки достъпен за конски крак и натоварена кола наклон.

Един важен път — а камо ли няколко важни пътища — през старо време не могли да минат без крепост: там живеела стражата, която пази прохода и друма, побирчиите на господаря, който взимал по паръ от всеки пътник. И около Габрово имало такива крепости, кацнали над пътищата, свързани помежду си със стени, а за стени — големи порти. Укрепленията не само вардели пътищата — дебелите, яки стени можели да ги затворят при нужда, да прережат друма през прохода. Така, високо в Балкана, на север от Габрово и почти на билото на планината, се издигали „Преградите“ или „Демир капия“.

Между 15 и 16 километра на стария път от града за Шипка хората са запомнили развалини от зидове, които пресичали този път. А зидовете отвеждали до могъщи укрепления — четвъртити, заградени от всички страни твърдини. Имало ги и на Узункуш, и над Рошайското, и на Сапатовец.

„... Река Янтра захваща от върха Хемус — пише франпузинът Марсили в края на XVII в. — близо до едно римско укрепление, наречено Кабруа. Крепостта е четвъртита, построена на връх Балкан, недалеч от реката. Има два входа един срещу друг. Тя е свързана с една висока стена, построена по склона на планината със съвършено подобна стена, която се вижда на около 2 километра от Янтра и е изградена също по склона на планината. Близо до последната стена се виждат развалини, които изглежда, да са развалини от една голма порта, а до тях — могила, издигната от човешка ръка...“

Кабруа... ще попиташи: та не е ли това тъкмо маката на днешно, българско Габрово? Или чужденецът сам е побизкривил българското име на градчето, за да получи правдоподобно, латинско име на могъщата, забравена римска крепост? Или... може да има много „или“, „вероятно“ и „сигурно“ — защото рождението на Габрово е все още забулено в тайна.

Не само голямата укрепителна мрежа „Преградите“ — брой нямат развалините от антично и средновековно време,

накацали едва ли не по всеки хълм, върху всяка скала около големия път през Балкана: Градът и Градището, Мачастирското и Черни връх, Чириковиц и Стражата, Ладинското и Чукарът — историята не е преминала без а защо не и положителна истина? — Защото и тук, както често, историческите развалини, написаната, изградена летопис на един край от родината, са станали жертва на живота: колибарите изкъртили калдъръмите, за да ограждат дворовете си, разбивали русанлиите зидове за да струпат темел на нова къща; иманяри преровили баирите, за да търсят сребърни съдове и златни монети и — това е добре известно — намирали и едното, и другото. Габровските куюмджии претапяли византийски кадилници и чапрази на чербаджийските булки. „Драги ми сине — пишал Станчо Арнаудов на сина си в Цариград през 1860 година, — изпращам ти една пара, стара, за да я ладеш на някой златарин, та да разбереш дали няма барем малко злато в нея. Ако има, отговори веднага, защото мене тук продават 50 охи от тия пари и то — твърде на сметка...“

И тук, както често, следите на историята са заличени от живота и затуй сме принудени да гадаем миналото, богатото минало на Габровско. Но несъмненото е едно: проходът през Балкана е бил прорязан от пътища още в незапомнени времена и около тия пътища векове наред са живели римски стражници и византийски калугери, сутне вече — български. Но град, истински град на работни хора, тук не е имало до късно — големият път носи не само прехрана и оживление, а и опасност. И мирните занаятчи, и търговци дълго са избягвали близостта му.

И днес горите из Шипченския балкан са стари и гъсти. Стари, още по-гъсти и непроходими били те и през Втората българска държава. Рядко идели търновски боляри на лов, едничкото мирно занимание на охолните господари. През леса препускали жребци и хрътки, свирели протежно ловджийски рогове; през зелената шума пищели стрели и прохърквали смъртно ранен глиган, стоявала се върху ланската шума пронизана кошута. Това било всичко — целият живот във вековния, потаен лес.

Сутне тропотът и лаят загълхвали, вече съвсем отдалеко отзукавал рогът, в гората отново се връщала бистра, дъхава тишица.

Тази тишина се задържала дълго, столетия. Българите орели ниските равнини, садели лозя по облите, меки хълмове в полите на планината, струпвали селяца долу, ниско, и планината трябвала само за да им изпраща вода и събира облаци, за да спира ветровете и вражите войски.

Из нея понякога брояли постници или избягали селяни на някой прекалено придирчив господар. Селяните месеци прехвърляли планината огсам, нататък и оттатък насам, за да търсят по-търпим гнет, по-малък данък и преброени дни ангария. Но дори да скитали години, трябвало накрая да заседнат: навсякъде — отсам и отвъд планината — било все то: всеки болярин прибирал от селска майка и баща, всеки товарел селяка с нещо силна ангария, всеки оставял на селяка, колко да ве умре гладен.

Но работните хора имали една утеша в болярската държава: говорели на свой език, дори с господари и по-бърчии, строели без страх и заплаха свои черкви. Каквато и да била държавата на болярите тя все пак била своя, българска. И селяните я бранели с кръвта си, защото хубаво знаели — без нея ще дойдат други господари — къде по онуй време селяк без господар? — Само че, на всичко отгоре, тия господари ще бъдат чужденци и няма да броят българина за човек.

Преди почти шест века над българската земя надвисала нова, страшна заплаха. Керваните бежанци, дето прехвърляли планината по същия онзи Мали друм, разправили чудесия: от през морето идели нашественици — не татари, не гръци и не каталани — турци им викали. Отначало ги били извиквали разни византийски големци — наемали ги, за да се бият с враговете им, срещу византийски големци. Не ще и дума, на тия там велможи бало все едно, че новите наемници изпепелявали селата на мирни хора, че отвеждали в робство през морето жени и деца. Така господарите на балканската земя проспали часа, в който турците стъпили здраво отсам морето.

По-нататък нашествениците се превърнали в упорити и жестоки завоеватели: една след друга падали в техни ръце твърдините из Тракия, напусто отишли всякакви съюзи между владетелите срещу им — турците набрали сила. А я набрали от късогледството и дробнавите вражди

на балкански боляри и царе, от слабостта на селяните, изцедени и съсипани от господарски гнет.

Керваните бежанци прехвърляли планината и едва се добирали до още читавите български крепости от сам Хемус. Те разнасяли мъката си по загубената родина, ужасът пред нашественика. Но господарите в Подунавето не били по-предвидливи от ония, отвъд. Високите била на планината не веднъж били спасявали Дунавска България от всякакво опустошление, не веднъж спирали вълните на всякакви нашествия. И този път болярите заложили много на планината.

На тях, през ония години, се стрували по-важни други борби: борбата срещу други български боляри. Последният блясък на Търновската държава, разширена още веднъж при Иван Александър, бързо угаснал: Иван Александър сам поделил земята си между двама сина и нищо чудно, че болярите взели пример от своя владетел и всеки взел да тегли на отделна страна. Болярската държава на българите била зряла и презряла — тя се разпъднала на няколко малки, слаби Българии, — но имало в нея нещо, което зрелостта не довела до бавна смърт, то продължавало да цъфти, връзва и се налива, за да продължи. България и след смъртта ѝ — българската писменост. В Търново и Килифарево, из многото малки манастири в планината книжници пищели, преписвали и превеждали — блестяла със сетната си, ярка и отчаяна сила, книжовността на българите. И може би тоя блясък, сравnen с безпросветната и безкнижна паплач, която заливала Тракия и я превръщала в пепелища, давал увереност на българите, че държавата им няма току-тъй да стане жертва на неизмеримо по-изостанал враг.

Но неговата сила била другаде — не в зрелостта и не в книгите — нашественикът още внямал такива боляри и господари като българския селянин. Турските султани все още били полудиви вождове на овчари, все още не били уседнали, за да започнат да грабят народът си. И този народ се биел, за да богатеят не само султани и военачалници, а и самият той — за да оплячкоса една от най-старите и цветущи земи на своето време.

Планината, протегната като плътна преграда между Тракия и Подунавето наистина стреснala завоевателите. Те, които минали като мътна вълна над южните равнини, без да питат за царе и боляри, опитали съюз с търнов-

ския владетел. Но този съюз бил къс и несигурен — голема съблазън предлагало Подунавето. „... Говорят — обелязали турските летописци, — че земята на Шишман, сина Александров, била много богата. Овци, мед и масло течели из нея към далечни страни. И всякакъв друг добитък имало там повече от другаде. А укрепени градове в нея имало повече от трийсет...“ Как наистина един овцар да се откаже от земя, където имало толкова добитък?

Не през прохода, където върви Мали друм — през най-краткия път към Търново — минал завоевателят: планината плашела дивия нашественик. Той трябвало да избиколи, да търси по-меки склонове, по ниско било. Турците прехвърлили Хемус на изток, срещу Провадия и Венчан. Цели пет години шарили турските пълчища из Подунавето, грабели и клали, докато съберат смелост за Търново; пет години войската им се разправяла със селски засади и селски дружини, с отчаяния отпор на българите в Търновско, Никополско и Варненско. И дълги седмици — може би и месеци — докато влязат в столицата.

Разправата над Търново, упоритата твърдина на отпора, била страшна — това знае всеки. Сринати били със земята дворците на Царевец и болярските домове на Трапезица, минали под огън богатите, натъпкани със стока пазарища на Асеновата и Фрушката махала. Но това не стигнало на завоевателя: нему трябвало да затрие, да заличи и спомена за онзи зрял блясък, до който никога не успял да дозрее — да унищожи българското слово, българската книга и всеки българин, чието име напомняло българската държава и книжовност.

Само няколко дни след победата си турците избиват търновското болярство. След още няколко — заточават патриарх Евтимий, отвеждат в робство отвъд планината книжници и болярски жени, изкусни шаръчии и техници. Не само камък върху камък не бива да остане от прославената надалеко столица на българите — в нея не бива да остане жив човек, който да носи частица от славата ѝ.

Но ве са ли малко къси ръцете на анадолските злодеи за толкова много злини наведнъж? „Умориха се да убиват“ — бележат летописите и трябва да им вярваме, с нож се убива бавно и уморително. Убийците трябва да огъдъхват ден и седмица. А тоя ден и тая седмица спасяват много нещо от България. Хората ѝ.

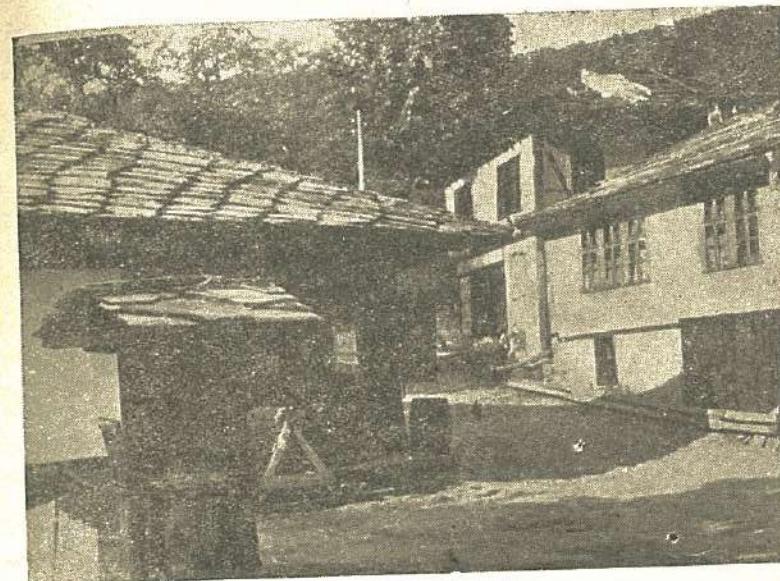
На север ог столицата, запомнили са търновци и всеки селянин от близката равнина, на север започва незнайна гора, пустинен лес. Един ден път, не повече, и лесът ще те погълне, ще погънеш в него като игла в купа сено. Нека те търсят и намерят тогава отпочиналите убийци на султан Байзид!

Нощем, докато турската стража и пияните войски спят тежък сън, като месечината се спусне зад Света гора, между пепелищата и тлеещата жарава се промъкват плахи сънки. Те едва пристъпят по улиците на Търново, сгъстяват се чак накрай града в човешка върволовица. Конете вървят тихо, сякаш настън, с обвити в кълчица копита, не пръскърват смазаните колела на колите. Тихо... тихо! Съвсем тихо българите трябва да оставят дотогавашна България, да пренесат част от нея в новата си родина, в планината и леса.

Час, часове път. Ношта избелява. Челото на кервана вече се е въбило в гората и тегли подире си цялата върволовица. Още малко — слънцето се подава над хълмовете, светлината му оголва тайните стъпки на кервана, още малко — дали някой сultanов съгледвач няма да се съмзи със светлината, дали няма ей сега да изпиши турски рог и висъкът му да докара тук, на границата на леса, тълпа убийци?

Последният кон нагазва горската шума — свърши се! Българите успяха да се промъкнат незабелязано в новия си дом.

Отначало дом — струпан набързо, почти чергарски катун, малко по късно — колиба, на грижливо избрано място в усоен, отдалечен от пътищата дол; още посетне — селища от три или десет такива колиби, след време двайсетина или трийсет Колиби... Колиби ги наричат и днес. Отиваш из тия колиби и не проумяваш: има ли стар български град в равнината, който да прилича повече на град от колибите из Габровския балкан? Къщите им — та това са градски къщи, скрити в дълбоки борове, с висок вид, с чешир и цветя. Двукати и трикати са тия къщи, а всяка почти има кепенци, покрай всяка почти върви постлана улица. И откъде гия големи, каменни църкви из колибите — големи църкви за по петдесетина къща? Откъде тия училища, строени преди сто и повече години, защо тия изпипани, широки дюкяни и

с. Боженци — площада със старото кафене

кръчми? И защо толкова много зеленина навсякъде — къде ги отъканите, прашни хармани безкрайно налепените един о други плевни, обори, сайантини, хамбари? Какво са работели, какво са яли хората, които наричаме колибари?

Не колиби, не села — в Габровския балкан ще видиш нещо чудновато: малки части от някакъв голям, стар, богат град, разбит на много късове в зелената гора. Българите са пренесли в леса не някакъв сив и невзрачен, гол живот — те са донесли отлежалата, зряла традиция на едно хилядолетно развитие.

Ако би обиколил преди две десетилетия равнините на родината ни, би усетил да се колебае българската ти гордост: кирпич и кал, тук-там — дърво; прашни, селски дворове с много слама, плява и тор; по една кръчма на сред мегдана, където кръчмарят е и бакалин, и касачин, и всянакво; улици, постлани с изсъхнала кал, по които се разминават лениво волски каруци, натоварени със съчки, папур или боста. Село, само село беше преди две десетилетия България, нищо от това, че много между тия

села им викаха градове затуй, че броели по хиляда или две хиляди къщи.

Но я се изкачи нагоре, из планинските селища, я иди в габровските колиби и веднага ще разбереш, че не преди две десетилетия — преди стотици години България е имала градове; че в България от векове е имало хора, лозя. Завоевателите са разсипали до дъно старите градове на България из равнината, принудили са българина безкрайни години да живее само от земята си, за да ги храни. Но ония, които не са пожелали да му бъдат роби, които през някоя нощ са натоварели деца и бакър и са се упътвали към планината, те са запазили стария живот на стара България. Те не са се страхували да строят трицъркви, да гледат ченшири и издигат каменни им забрани да държат оръжие. Те не са се страхували да извадят на показ богатството и просветата си, защото са били защитени: от планината, от леса и от ножовете им. Тях поробителят не е смогнал да превърне в народ орачи и копачи, в рая която плаща десетък и работи ангария. Нищо от това, че е трябвало да заплатят за свободния си живот, за свободния си труд твърде високо.

А са платили високо — то си личи. Селяните от равнината пъшкали векове наред от данъци и золум, но стояли на земя, дето храни. Каквото и да е, колкото и тежък и ограбван да е бил трудът им, той е носел хляб по най-прекия път — от нивата, та до хамбара. А как е излизал хлябът на свободните колибари?

В Боженците видях камбана с надпис от Тула. Божанкали ти говорят с гордост за тяхната „руска камбана“ никога не пропускат да ти я покажат. И оттатък Балканският манастир, ще намериши десетина руски камбани — от Брянск, Орел и Москва: руският народ ги е изпратил да звънят над костницата на синовете му, загинали далеко, на братска земя. И много при е струвало било товарено с много внимание и грижа на нарочна кола и от нея — на желелицата; пътувало е то така дни наред, на Гюргево на Дунава е било претоварвано на парен шлеп и моряците сигур много ги е било страх, че ще вземе да им направи някоя беля — та това е страшна тежест!

После, с подвикване и пъшкане камбаната е била пренасяна на друга железница и от там — по наклонени греди и с ръцете на десетки хамали — на друга нарочна кола. И пак дни път, бавен и труден, за да премине през планинските завои на Шипченския пресход и да я смъхват вай-сетне в манастира.

Наистина, човек прежалва много и много, за да прослави паметта на загиналите си сичове — един град като Орел, Москва или Брянск може да си позволи това. И жертвата му е оправдана: застанеш ли на високата, изписана и гледжосана камбанария, ти не гледаш през откритите ѝ сводове навън, към неповторимата красота на Балкана с могъщите му, стръмни склонове; към пътя, по който са минали войските на Сюлейман паша: към приказната градина на манастира и пъстрото великолепие на църквата под тебе — ти мислиш. Мислиш за осиротелите деца, дето са събирили копейки, за вдовиците, дето са делили парата от сухия си залък — за всички ония, които са отгладували една камбана, та да звучи в гласа ѝ техният плач над далечните, никога невидени гробове.

Наистина много нещо може да разкажат Шипченските камбани. А нима по-малко — камбаната в Боженци?

Кой е бил този — питаш се — който си е позволил, преди всякакви железници и парни шледове да докара открай света в родните си колиби тежка, пиринчена камбана? Не дни — месеци е пътувала тя с волска кула, за да стигне високо в Балкан, където са я чакали. Защото са я чакали — никой не би се решил на дългия, опасен път, никой не би прахосал луди пари, ако тази камбана не е трябвала някому, ако не е чакал с нея да прозвъни някаква голяма, безкрайно скъпа надежда.

И все пак, надежда в ония черни години е била нужна не само на колибарите — на целия поробен народ. А не е могъл да я има: дървени клепала са протраквали глухо и скрито, глуха и скрита надежда — само тук, в планината тя е била звънка, с висок, открит глас. А как е намерила пътя си детук, как е успяла да стигне вдън гората, където не са проникнали столетия дори побирчите и джелатите на поробителя? Та нали от Тула до Боженските колиби това е било път по-страшен от смъртта — затуй, че из този път смъртта те е дебнела и посрещала зад всеки завой.

*

„Керванджии сме били — ще ти кажат колибарите,
Ходили са нашите от Русия до Цариград.“

И отведнъж ти пропълсва: разбиращ защо са триката-
тите къщи и почти на всяка — дюкян, защо тук дърор-
веге са зелени и черквите — от камък. Разбиращ и как
е стигнала до Боженци руската камбана. И въпреки това
не би могъл напълно да проумееш като какво е било да
си керванджия през петнайсетото, шестнайсетото или осем-
найсетото столетие.

Ако някога, в онова далечно време, когато хляб за че-
лядта си е можел да изкара не всеки човек без земя, за-
щото за туй е трябвало да бъде як, смел и умен за де-
сетина, ако в онова време е имало истински мъжки по-
минък, то това е бил не ловът, не и войната, а керван-
джийството. За да бъдеш керванджия, трябвало е да си
повече от войник, защото всеки час си се бранил срещу
невидим враг, срещу засада. За да бъдеш керванджия,
е трябвало да си повече от търговец, защото твой альши-
вериш е бил на десет земи, на сто тържища. За да бъдеш
керванджия, е трябвало да си повече от всякакъв пехлива-
нин, издръжлив, здрав, кален — защото пътят ти е траел
месеци, защото от руския студ си преминавал в анадол-
ската жега, защото сам си прехвърлял върху конското
седло товари от стотина оки, а понякога и си подпирал
с рамо коня по много стръмните пътеки или си го по-
вдигал, кога се подхлъзне из някой боаз.

Да си керванджия — това е означавало да виждаш
къщата и близките си веднъж в годината, по Коледа, и
да не знаеш като колко деца имаш днес: дали се е прък-
нало още едно от последната Коледа насам или сипани-
цата е отнесла две-три, докато ти вървиш и вървиш от
Кишинев за Ерусала.

Керванджия — една само дума, а зад нея се крие цял
един свят: светът на хората, за които е нямало граници
и които са нямали дом. Не, дом са имали и тъкмо това
е най-голямото и достойното в живота на керванджията.
Някъде — в месеци път далечно, в Балкана — е бил този
дом, където преспиваш няколко зимни нощи. Заради този
дом ти си поел най-трудния път от всички пътища — гур-
бета; заради този дом ти не смееш да задремеш на седлото,
защото ще те връхлетят разбойници и ще ограбят спечелено-

то злато, на което чака челядта, ще ти вземат живота, без
който челядта не може да преживее — нали вяма нива, нито
лозе. И затова този дом не е какъв да е, а здрава и красива
крепост: за да могат без страх да живеят в него сами
жени и дребни деца, за да се върнеш — пък било и само
за няколко зимни нощи — в широка, светла, своя къща.
Сетне ще оставиш ва жената да разпродаде кое друго в
дюкяна; планинците от през десет колиби ще дойдат да
си купят брашовски сандък, руски игли или вълнена кърпа
от Дамаск, щом научат, че еди-кой си се е върнал и все
е донесъл нещо, а ти вече отново ще си поел през прохода
или надолу, към Дунава.

Ето, тъй са живели десетилетия и столетия керван-
джийте колибари, носели са в Боженци, Трапесковец или
Кметовци сухо злато, носели са вести, цветове и светлина
от широкия свят горе, в планината.

Но не всички, няма как всички мъже от колибите да
са вървели с дълги кервани от Русия за Анадола. По
някой е оставал и в колибите, по някой кундуруджия,
ковач или дърводелец — щом повечето мъже ги няма,
мъжката работа на колибите остава на неколцина. Те
оправят къщите без стопанин, платени със златото на
керванджията, те подковават десетките керванджийски
коне, преди да ги отратят на нов гурбет. В колибите не
е като из равнината, където всеки сам е имал грижа
за всичко, нужно дома — тук различните видове труд
отлавча са се разделили, защото колибаринът нямал свое
голямо и сложно стопанство и защото в колибите са те-
чели не зърно и месло, а пари — с пари можеш да за-
платиш на всякакъв занаятчия. Така самотните къща,
пръснати из Шипченския балкан били малки градове не
само заради вида си — и заради своя живот: колибарите
поминавали от търговия и занаяти, не от селски труд.

Легендата за Рачо Ковача в същност заточва оттук.
Ако разправихме гъвърде много за рождението, за лика и
помирийка на габровските колиби, това стана, загдето Габ-
рово би било немислимо без колибите, загдето ликът и
животът на Габрово е в същност сбор от живота на мно-
гото самотни български къща, разпилени из гористата
планина, а духът на този град — малко са градовете с
тъй определено свой дух — българският, неукротимият и
неуморимият дух на колибарите, на хората, видели ши-

рокия свят и все пак здраво привързани към няколко
хълма и склона под Шипченския прозод.

Рачо Ковачът, казват, бил божанкалия. От тия ковачи,
дето по веднъж в годината имали много работа: подковава-
вали конете на керванджите, докато керванджите ядели
и пиели по Коледа. Но през другото време, през повече
от единайсет месеца, и Рачо ще да е имал малко работа —
оправял от време на време по някой катинар или клю-
чалка (защото керванджийските булки яко са се залост-
вали), наклепвал по някоя брадва или мотичка за лук.

Не ще да е живеел лошо или бедно ковачът — не
е ли все едно дали веднъж в годината ще подковеш
триста и повече коня, или всеки ден в годината — по
един? Ама стои ли се празен, как се стои празен с такива
майсторски ръце, дето умеят да подковат за някаква сед-
мица време триста и повече коня? Защо да не подковава
Рачо Ковачът по гриста всяка седмица? Ами откъде тол-
ко ти коне? Да не минат през Боженци, забито вдън
гората?

Щом не идели в Боженци, Рачо намислил да иде
при тях.

Най-много коне в онова време имало при проходите.
Десетките пътища, дето браздели равнината, пред прохода
се събирали в един, Мали друм там, или Траянов, или
друго. Затуй, че България е разделена на две от Балкана,
а Балкана ще преминеш на кон или с каруца на не повече
от десетина места.

Разгеле, проход имало и недалече от Боженци — го-
лемият проход през „Свети Никола“. Но пред този проход
отсам Балкана не бил издигнат досега ни град, ни село:
българите гледали да са по-далеко от страшното място —
през прохода минава турска войска, над прохода клечат
по канарите разбойници. А турците пък нямали сметка да
живеят тук — нямало наоколо рая да копае и оре, за да
ги храни, нямало как да поминават легко и охолно из
байрите и по камънка. Какво щяло да е, ако Рачо слезел
там, тъкмо където пътят навлиза в прохода? Кой е тоя
сайбий, дето няма да плати да подковат коня му. тъкмо
преди да поеме из стръмния калдъръм — нали едно раз-
подковано копито може да струва живота и на коня, и
на сайбията?

Така, една ранна утрин от Боженци излязъл един мъж.
Пристигнал широко и бодро, макар товарът му да бил

тежък — носел ковашките си алеати. Изкачил двеста
крачки нагоре от колибите, колко да улови билото на
Турски гроб (на туй място преди години божанкалии
видели сметката на някакъв залутан из гората турчин —
залутан-незалутан, да не се е врял в българското!), сътне
през гората, през гората стигнал Калпазани и от Калпазани
вече ударил надолу, към Янтра и прохода.

Реката скачала от праг на праг — буйна, пенеста,
многоводна. На такава река да туриш воденичен улей
или самоков — ще запеят, та няма да мълкнат! Гората
слизала почти до речното корито, само покрай пътя била
изсечена, та да се не крият разбойници на две крачки
от пътника, да се видят бърем сто аршина далечно. И тази
дълга, тясна, гола ивица земя била разкъсана само от
една китка дървета, вдясно от реката и от пътя. Високи,
стари дървета. Габъри. Навярно ги били оставили, за да
отпочинат под сянката им пътниците, преди да се впуснат
в прохода. Тук, под габърите, Рачо Ковачът съмъкнал от
рамо торбата с алеатите, загребал вода, та се напил, на-
квасил челото и тъмното си, седнал край пътя и зачакал.

Не ще да е чакал дълго ковачът — проходът бил
оживен като градска улица. Откъде Подунавето се задала
султанска войска — десетина охранени еничари приду-
жавали към Казанлък и Ески Загра някакъв паша;
подире им потекли всякакви търговци — търговецът
гледа да върви подир войска, та да не бере страх от раз-
бойници; отгоре, откъде „Свети Никола“ слезли побирчии,
и те с войска, зер без войска ще ги претрепят някъде
из селата... Цял ден текли пътниците през прохода. Път-
ници на коне — много коне, нали това търсели Рачо от
Боженци.

Пътниците спирали под габърите, разседлавали, раз-
стъпвали уморените добичета. Отначало юйскиари и по-
бирчии изглеждали с бялото гяурина, дето бил пременен
с чиста риза и нов пояс — зловидяло им се, че делят
сянката с неверник — как смее той! Но преди да по-
сегнат към ножовете, са сикасвали ковашките алеати, от-
пускали ръце, ухилвали се: „Шмекер, брей, шмекер!“
Тъкмо се чудели били как ще поемат из прохода с тия
коне, дето не са кованы кой знае от кога и как ще стигнат
в Казанлък.

Хърлил Рачо ризата, запасал кожена престишка и под-
хванал чука. А правоверните се суетели наоколо му, един

държели коня, други зяпали — на турчина дай да зяпа, — цъкали и викали машала. Сетне пускали по грош, по два, чатоварвали се и тръгвали на път. С кованни коне. И още преди да стигнат Панчарка, някъде отдолу се зачукал нов звън — бодро и оживено, тъй че да не усещаш страх от всякакви разбойници, а да ти се чини, че наблизо има мирно човешко селище — Рачо Ковачът коял вече конете на следния керван.

Привечер проходът стихвал — никой пътник не смеел да замъркне в незнайната гора; никой не смеел, вече по мрак, да прекрачи тясната гола ивица покрай пътя. Но я виж: нещо се белеело под старите габъри, едно бяло пътно се откъсвало от клисурата на Янтра и дълго след това се мяркало ту-тук ту-там из ношната гора, нагоре и все по-нагоре — ковачът се прибирал в Боженци. Него — макар да не водел за стража еничари и гавази — ве го било страх от дълбокия лес, от планината и нощта. Рачо Ковачът бил у дома си, в Балкана. А юне му се щяло да замърква и приспива край реката, защото нямало с кого да проговори край огъня, защото в Боженци го чакали. А и — дори само за ден — Рачо събидал немалко грошове — как да замъркне сам на прохода с пълна кесия?

Казват, че бая време Ковачът всяка заран слизал край пътя и всяка вечер се кацвал в Боженци. Сигур дотогаз, докато вече захващал да не слиза самичък. Край Янтра, под габърите, израсли първите къщи — не къщи, воденици били. Още някому от Боженци харесали лудите води ча реката и той залостил тук воденица. Вярно, да вдигаш воденица във всяка колиба не е на сметка — ще мелят не повече от десет дни в годината, а и водата горе е никаква — не река, а ручей. И скоро колибарите почнали да носят мливо долу, под габърите. На Боженските воденици.

Навърно търде бързо ковачаницата на Рачо и водениците се превърнали в селище — тъй явна била изгодата за всеки, който намирал дързост да слезе на големия път. Покрай първите къща изникнали ханове и кръчми, всеки пътник вече можел да преспи и се подкрепи, преди да поеме прохода, можел да премине „Свети Никола“ и в мраз, и в киша защото съвсем наблизо имал къде да се просуши и сгрее, да похапне и назоби коая си. И къщата се множели, редели се една до друга покрай Янтра, захващали да се катерят по стръмните склонове на кли-

сурата. От колибите слизали все нови и нови Рачовци: ковачи и дърводелци, чаръкчи и бояджии, изкусни майстори на пушки и пицови, тъкачи, оживеният път, разточително изобилната вода — имало какво да примами колибарите в Габрово.

А защо поробителят — питаш се — не е съсипал още неукрепналото, а вече богато българско селище, защо не го е ограбил и затрил, защо е оставил габровци да получат пари и самочувствие на важния път между Подуинето и Тракия? Та нали поробителят си е цапал ръцете заради нищожна плачка?

Габрово — е отговорът, — Габрово и габровци са били нужни на господаря. Нямало е турчин, дето да забие вдън гористата клисура, за да подковава конете на войскарите, за да стр и ханове и странноприемници за сultanовите слуги, тръгнали да събират десетък и кръвен данък. Нямало е турчин, дето да излепи пещ и опече хляб за хилядите хора, които преминавали прохода, да създаде човешко селище на два-три часа път от билото на Балкана.

Сигур е бодяло очите на турците Габрово — с цветущия си живот, с богатството и дързостта си. Но турците са търпели от немай къде, през зъби — не са могели без селото пред прохода. Нещо повече, били са принудени да разрешат на габровци от новото село и от колибите, да носят оръжие, да пазят важния път. Знаел си е поробителят: само планинците могат надви на всякакви разбойници, само те познават Балкана като дворовете си, само те биха опазили мира по големия път — защото на тях тоя мир трябвал най-много. За да работят мирно.

Може и да не говори истината преданието за Рачо Ковача и първите дни на Габрово, може в същност градът да е изникнал много по-рано и съвсем други да са били първите му заселници. Но в това предание има една голяма правда: когато и както да е изникнало Габрово, то е било селище на работните хора, на ония, които са търсели повече труд, но и повече хляб, повече опасност, но и повече свобода. Така Рачо Ковачът може да не е родоначалник на Габрово, но той непременно е негов символ: човекът, излязъл на големия път с две яки ръце.

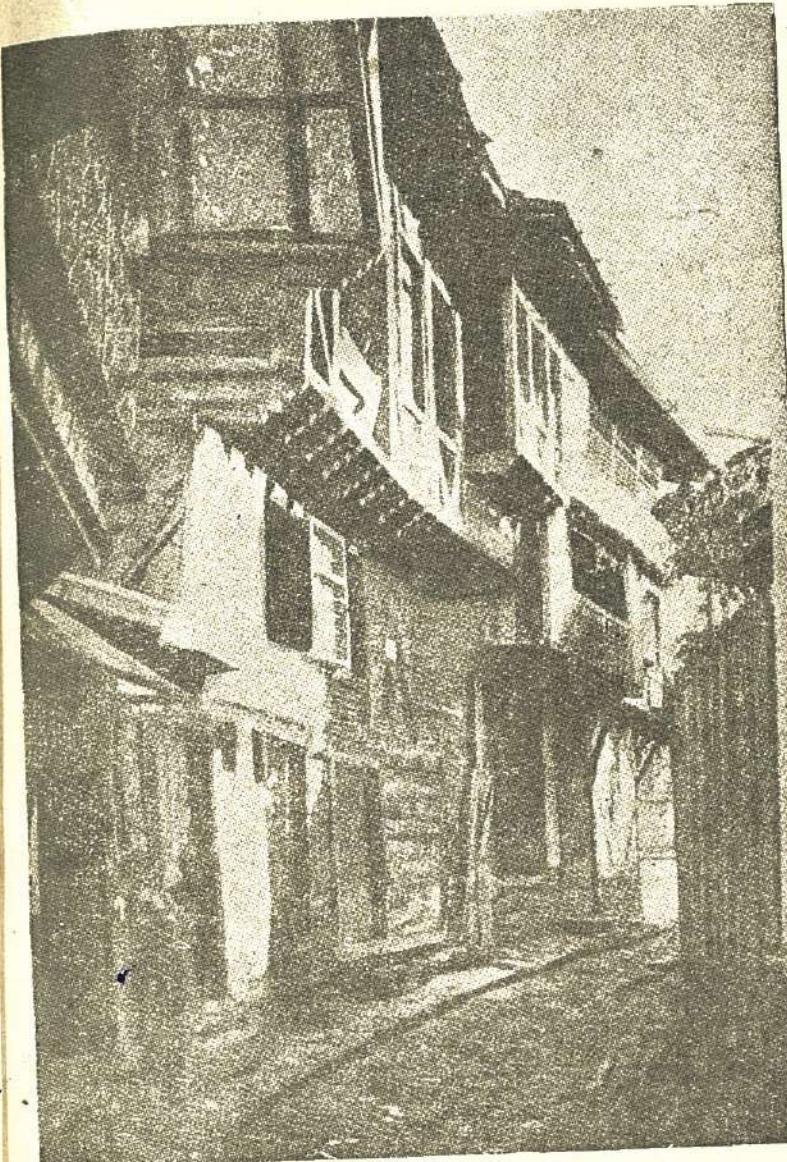
Улица на габровците

Сигур няма град в България, за чиито жители да съществуват тъй много одумки, за които да се разказват тъй много смешни случаи, както е с Габрово. Габровци са обичани в някаква, доведена до изкуство, пестеливост, в твърде тънка сметка и голяма хитрост — все човешки качества, към които — трябва да се признае — навремето се е стремял всеки, но не всеки е постигнал.

Едва ли има човек у нас, който да не е чувал за зевлените очила, надянати на габровския кон; за отрязаните опашки на габровските котки; за часовниците в Габрово, които работели само денем, и за лампата, лято я гасели, щом дойдат гости — тъй и тъй не се върши работа, защо напусто да гори? (Добре, ама в туй време пък гостите си събличили горните дрехи — тъй и тъй никой не ги гледа защо да се мачкат и изтряват?)

Подобна, но много по малко бляскава слава има Копривщица, родината на вариклечковците; напомня ни я с някои свои черти и Александрият Бай Ганю — този обобщен образ на някогашния българин. Впрочем, ако излезеш от пределите на родината, ще се увериш, че най-малко българинът — сравнен с някои други народи — може да бъде упрекнат в прекалена пестеливост, българинът, славянинът изобщо, пести от своя залък, во е безкрайно разточителен към госта си, и това е основна отлика от неговата пестеливост.

Случайно ли — не може да не се запиташи — са проучти като вариклечковци тъкмо градове от вида на Габрово и Копривщица, младите, извънредно бързо процъфтели градове на България? Случайно ли тъкмо хората, които не са живели през робските години затворено, откъснато от свободния свят, тия хора са цепели костъма и са ходели на гости у комшиите, носейки си сахани с останалото от обяд ядене? Случайно ли тъкмо тия хора, които са прегъльщали сух хляб („Маслина не се яде, мама,

Улица в Габрово — XIX в.

маслина се ближе!“), са ставали най-едрите и щедри дарители, щом се е касаело до общобългарско благо? — положително не. Това, което мълвата винаги насмешливата и самокритична българска одумка, взима за скъперничество, е било нещо съвсем друго: стопанско отношение към живота. И то също не е било случайно.

Раята, смазаният от данъци и произволът български селянин, комуто поробителят оставял толкова, колкото да може да живее и да продължава да оре, не е бил стопанин, не е мислел по-далеко от утрешния хляб — никакви усилия и разумен разчет не биха спасили семейството му от нищета. Никакъв деновощен труд не би го обогатил. Но в закътаните из планината паланки — в едно Габрово, в една Копривщица — утроеният труд, трудът на цялата челяд с жени и деца: обмислената, опитна пресметливост; просветата — познанието за живота на по-напреднали народи, за новостите в някой занаят, познанието на чужд език и чужд опит — всичко това, взето заедно е било в състояние да превърне вчерашия колибар в заможен занаятчия, сина му — в богат търговец, а внука му — в промишленник, който вече ще удесетори семейното богатство чрез потта на непрокопали потомци на същите тия колибари.

Наистина, навярно няма да се намери друг град в родината ни, чийто живот да доказва по-ярко какво могат да постигнат в късно време (защото за историята два-три века са нищо) работните хора, когато работата им е съчетана с умение, ум и познание. От една ковачница и две-три воденици Габрово израства в богато промишлено селище и записва важни страници не само в стопанската история на България, но и в нейната културна и борческа летопис.

Кратко време... А опитай се да си представиш как за две столетия в борба с непосилните условия на ролята, затънти в сред планината, дедите ти са варягали сили срещу немотията, срещу произвола на господари и разбойници, срещу непрогледната тъмнина на безкнижието. Чужди пътешественици, преминали през града миналия век, отбелязват удивени, че към два часа заранта (заранта, казват те, не — през нощта) в Габрово нямало тъмна къща: из всяка врата се виждал огън и се носел звън — габровци ковели, работели.

Само тъй човек може да проумее бързия разцвет на Габрово — само с нечовешки труд на хората му, с но-

щите без сън и дните без почивка. Но не ще да е било само то ва.

Габрово населили колибарите от Балкана, а в Габровските колиби открай време живеели не земеделци. Открай време изкусните ръце хранели колибари на. И когато слезли в новото селище край реката, новите заселници вече били граждани. Габрово прескочило изцяло онзи дълъг и мъчен път; превръщането на града по име в град по живот, по производство. От своя първи ден, дори когато брояло десетина къщи, и въпреки че столетия по-късно се водело като село, Габрово било истински, занаятчийски и търговски град.

Колибарите донесли в Габрово не само занаята като поминък. Донесли и своето вековно, отлежало умение, обогатено от опита, който стигал до колибите им с керваните на синове и братя. Не затворено, далеко от дачечния свят, били расли занаятчите из колибите — тук занаятчиета отдавна бил усвоил похвати, майсторство, дори материал, до които занаятчиите из други краища на България се добрали много по-късно — по собствен дълъг и мъчителен път. Доколко габровските колиби, дори след създаването на Габрово, били съврзани направо с външния свят, доказва между другото това: някой Семо Ковачът — може би далечен потомък на Рачо — от Боженските колиби си доставял направо от Свищов „руско желязо“ чак след средата на XIX век, макар на два часа път, в Габрово, да можел да купи колкото ще желязо. Колибинът ковач бил свикнал от баща и дядо да работи с „руско желязо“ и не искал да помине с какво да е.

Тази връзка на Габрово и колибите със света била изключително важна — тя ги държала на равнището на съвремието им, в крак с последните новости в техния труд, отделяла ги рязко от мудната, назадничава, тежко подвижна действителност на Отоманска империя. И нямащо чудно в това, че габровските изделия се търсели надалеко, излизали на чужди пазари — тези изделия с няшо не отстъпвали на стоката, произведена вън от империята, те били съвременни на своето време изделия.

Твърде основателно легендата приписва създаването на Габрово на Ковача. В течение на дълги десетилетия Габрово било град на железари „столица на бога Вулкан“ —

както казвали чужденците. Навсякъде близо до Габрово е имало големи железни залежи — ще речеш — някакъв голям железодобив, нали тъкмо в такива краища процъфтяват занаятите, на които трябва суроно желязо. — Не. И тук природата била мащеха за габровци, най-близкият железен рудник за тях бил Етрополе — отдавна западнал, едва мъждееш, свързан с лоши, почти негодни пътища със Северна България. Така, за да звънят по цяла нощ чуковете, за да не стихва нито час усилната работа на ковачи и леари, габровци е трябвало да возят желязо чак от далечен Самоков. Ей това да беше само: да работиш в стотици ковачници ден и нощ, а да возиш суроно желязо от десет дни път, през планини и проходи, през мраз и пек — само това да беше, човек не би могъл да не се удари на жилавата сила на габровци, на невероятното им трудолюбие. Защото, за да имаш сметка от изделие с такъв скъп подвоз на сурината, свързан с опасности и мъчнотии, трябва да хърълиш луда работа, работа на цялата ти челяд.

По-късно — в началото на XIX столетие, — когато по Дунава започва редовна връзка със Запада, габровци веднага сменят източника си: керваните волски каруци вече вървят по по-лек път — до Свищов и Русе — и товарят желязо, изпратено от Виена, Пеща, Англия и Русия, както и други новости за империята — тънко тенеке, жълта тел, благородна стомана. Нито час не губи Габрово, за да се изравни със света: първият случай е винаги случаят, използван от габровци.

Днес човек трудно може да си представи значението на желязото за онова далечно време — в наши дни то се извества от много и разнообразни материали. Но за XVII—XIX в. желязото е било сурината, от които са се изработвали какви не, кой от кой по-необходими, по-незаменими предмети: всички сечива, оръжието, домашни потреби и пр. И габровци са изработвали всичко това, не само са го изработвали, но са и спечелили име на изкусиан железари далеко отвъд границите на империята.

Подкови и петала, гвоздеи, черясла, палешници, мотики и мотичета, копрали, търнокопи, сърпове, косери, коси, чукове, клинове, лостове, клещи, наковални, синджири, кантари, вили, бургии, огнива, букай, ютии, гребени, жегли, обкови за колела, ключалки, панти, мандала, дилапи, перусгии, ръжени, светилници, шишове, ножове и но-

жици, кани и още, и още. . . Край няма сякаш списъкът на габровската железария. А като погледнеш само списъка на видовете ножове, произвеждани в Габрово, и той показва над 120 вида. И всичкото това е минавало през ръката на човека, без помощта на машина, на друга сила, вън от водната.

Тук най-сетне трябва да отдадем справедливост на природата — тя е била скъперница към габровци във всички, вън от водата. И водата е станала единичкият помощник на габровския занаятчия в тежката му борба, напътила го е към занаяти, несъществуващи горе, в колибите.

Защото железарството не е останало за дълго основен поминък за новото селище. Наистина, на него Габрово е дължало първата си слава: габровските ножове и сечива, габровските кантари и подкови спечелват пазар из всички краища на империята — от Босна, та до Смирна. По веднъж в годината — така се запомнили старите — в Габрово идел нарочен кърван от бошнаци, които купували стока за по 120—150 000 лири, огромна за времето си сума. Из други места габровци сами са разнасяли своята стока — керванджите, научени да превозват за чужда сметка, бързо се превръщат в търговци изкупвачи. Сега вече на конските седла са привързани не кърпи от Дамаск и тестега руски игли — габровските кервани носят габровска стока и я разтоварват отвъд Проливите или отвъд Дунав, във Влашко, Бесарабия и дори Москва. Габровските ножове добиват такава слава, че в Молдова някои хитри занаятчии захващат да произвеждат подправени габровски ножове: те имали дори по-красива външност — съобщават съвременници — но не били и наполовина качествени като габровските.

Трескавото производство на ножове развива в Габрово съществуващи железарството занаяти: изработването на кани за ножовете и на дървени или кокалеци дръжки — нов поминък за стотици хора.

Развитото железарство — железарство във всички негови видове — довежда габровци до един нов занаят, тънък и труден: чаркчийството. Всеки знае, че цветущите градчета от Подбалканската долина дължели своя разцвет на гайтанчийството — от старо време там българите плетели на ръка гайтан за украса на турското облекло. Но много, десетки хиляди аршина гайтан. Плетен на ръка. Но

към началото на миналия век някой габровски търговец ходил във Виена и докарал в Габрово дървен модел на чарк. Ще рече, щом видял на чужбина такова приспособление, дето знаел, че ще свърши работа тук, в България, габровецът накарал да му го снемат от дърво — зерчертежът бил нещо непознато в града му.

Върнал се търговецът дома, а на седлото на коня му се кумел чудноват и непознат предмет. Всички зяпали, докато той внимателно го свалял от коня, а вечерта го накачули в дюкяна му — какво, та какво.

Дълго въртели отсам и оттам новата машина железарите, първата машина, която виждали. Ще можем да я направим — рекли — какво толкова е мъчното! Така габровските железари захванали да правят железни чаркове за плетене на гайтан. А подбалканските градове пък купували на разсипия машината, защото им спечявала много труд и време. Гайтанджийството получило нов тласък, нахранило още много българи.

Двайсетина години габровци правили чаркове, а и през ум им не минавало да се заловят за гайтанджийството — пипкава работа им се виждало, женска някаква. Тъй дълбоко били сраснати с ковачеството, пък нали и вънна кой знае колко няма в Габровско, ковели си те чарковете и ги разпращали по България. Докато един ден някой дядо Георги, дето дълго време бил работил в Калофър при някакъв чорбаджия и хубаво знаел сладостта на гайтанджийството, турил в дюкяна си няколко чарка и захванал да плете габровски гайтан. Не стига, ами същият този дядо се сетил да подобри гайтана — пърлел го на лоена свещ.

Нали не спят много габровци — веднага разбрали, че в гайтанджийството ще да е голямата печалба. Само за няколко години не останало място край реките около Габрово и в Габрово, където да не тракат гайтанджийски чаркове, половината железари зарязали железарството и уловили да плетат гайтан: гайтантът носел много повече пари, работел се легко и се търсели жадно в цялата империя. Така след още двайсет години Габрово имало 800 чарка и изнасяло всяка година милион и четвърт топа гайтан. Габровските кервани сега разнасяли не само ножове и всякаква железария — натоварени с гайтан те го возели до Узунджовския, Татарпазарджишкий и Ескиджумайския панаир, откъдето се връщали с пълни кемери в града.

Габрово взело да се мери със старите, прочути производители на гайтан от Калофър и Карлово, собствениците на чаркове разпращали свои хора да изкупуват вълна в Карнобат и Айтос.

Но не е имало такова постижение и такова благосъстояние, което да накара габровеца да бъде доволен от постигнатото, да не се взира и слухти за нещо ново, за нещо още по-изгодно и разумно. Едва след Танзимата (периода на реформите в Турция) бива вдигнато монополното право на държавата върху производството на коприза и габровци вече го подемат. Никаква традиция не е имала коприненото производство в Габровско, към четирисетте години на миналия век черничевите дървета в края са се брояли, малцина били тия, които били виждани, а камо ли — носили коприна. Но явно било, че след премахването на държавните монополни ограничения в това производство ще има голямо бъдеще, голяма печалба, че най-много ще спечели сини, който избръза да го въведе в своя край.

Само за няколко години Габровско се превръща в пръвостенен производител на коприна. Всяка къща из колибите и в касабата храни буби, тесните градски дворове и широките, зелени дворове на колибите загъмжават от черничеви дървета — черница садят навсякъде, по склоновете на баирите, покрай пътищата. Монополът е премахнат през 1837 година — само през 1841 — за четири години — Габрово изнася годишно над 3000 оки изпредена, най-качествена коприна. Тя става тъй прочута (както габровските ножове, габровският гайтан), че други градове влияват производството си в Габрово, за да го изнесат с габровското и го изнесат на пазара под габровско име. И веднага — в това винаги е личала предприемчивата широта на габровци — градът не само става средище на копринено производство, Габрово подпомага и други градове да израснат до копринени производители: продава бубено семе, тави за точене на коприна, та дори и разсад от черничеви дървета. Както преди време, още без сами да са гайтанджии, габровци тласнаха по модерен път гайтанджийството в други селища, така и сега те играят основна роля в разпространението на новия отрасъл в българската земя.

И това е твърде типично за стопанския живот на Габрово — тук производството не е обособено, затворено,

прикрито с никаква дребнава, себична тайна, подплашено от състезанието с други градове: габровци винаги се стремят да предадат и на други своите постижения, да раздадат своя опит, своето маисторство, да подтикнат развитието на другите български краища. Габровецът не се е страхувал от съревнование, не е търсил успеха в никаква производствена тайна — знаел е той, че качеството е белег на неговите изделия и че това качество трудно може да бъде достигнато, камо ли — задминато.

През петдесетте години на миналия век по бубите в Европа минава страшна болест, заплашва производството на коприна у такива вековни, традиционни производители като Франция и Италия. Веднъж научили новината (габровци всяко са добре осведомени, защото шарят по света), копринарите в Габрово хвърлят всички сили за по-голямо, за нечувано в империята, производство на здраво бубено семе. Славата на габровските буби е вече такава, че в касабата на Янтра пристигат търговци от Верона и Лион и плащат по 5 и 6 турски лири — годишната заплата на един даскал — за ока „габровско бубено семе“. А през тия години Габрово произвежда стотици оки семе.

Копричарството наистина позлатява Габрово — осем отделни френски и италиански къщи изпращат свои представители в Габрово, застрашено от болестта производство в родината им ги кара ве само да закупуват семе, но и да набавят големи количества пашкули, дори да уредят на място, в Габрово, добив на коприна. Колкото и трескаво да се отдават на този отрасъл габровци, тяхното производство не смогва да задоволи много големите нужди на чуждия пазар. Тогава търговците от Габрово — които миavат за ненадминати познавачи пред чужденците — поемат към Враца, Свищов, Ловеч, Дряново и Севлиево и набавят недостига от пашкули. Не на същата цена — разбира се — това не е „габровска коприна“!

Тъкмо коприната — а не ножарството или гайтанджийството, които предимно са обслужвали нуждите на населението в империята — открива широк стопански кръгозор за габровци. През тия трийсет години: от 1840 до 1870, представители на габровските копринари обхождат Италия и Франция, излагат стока в прочути търговски палати, получават големи поръчки. И става нещо чудно — производството на бубено семе, за което чуж-

дите производители са били тъй гладни, че идели чак в далечно Габрово, за да си го набавят, поради бързото развитие на тия отрасъл в Габровско, започна дори да надвишава търсенето. През шейсетте години вече релица износители на бубено семе съобщават, че стоката им се е „излюпила“ някъде в Марсилия, Милано или Виена.

Но тесните и оживени връзки с далечни страни не само донасят богатство на Габрово — те пренасят тук и страшната болест по бубите. Към средата на шейсетте години копричарството в Габровско захваща да запада, всяка следваща година то носи на габровци по-малко пе-чалба.

Страшно! — ще си речеш. — Цял един край в течение на три десетилетия е хвърлил всички сили в едно производство и отведенъж то замира, оставя на пътя хиляди хора. Как би се справило с такъв удар Габрово? — Справя се като нищо. Производството на семе, пашкули и коприна за твърде малко хора е било основен поминък, буби са възли жените, децата в града и колибите, копричарството е било допълнителната печалба на всеки ковач, табак или гайтанджия. Струва ли си да зарежеш занаята си заради никакви пеперуди — си е мислил всеки, когато пеперудите можеш да въдиш тъй, между другото. И децата от тъмно до тъмно са кършили черничеви клони, жените са прочиствали и подмитали около бубите, сменяли са им метлите, дего се уувват и са брали пашкулите, а мъжът си е гледал работата. И гибелта на бубеното производство в Габровско не нанася тежък удар на габровци, може би само жениге и децата започват да спят по някой-друг час повече.

В своето начало Габрово наистина е било „селище на железари“, по-късно то вече губи своя железарски облик, много стават гайтанджите, копринарите. Но не само тия занаяти процъфтяват в града през XIX в. — по това време Габрово вече развива десетки разнообразни отрасли. И това многообразие дава особена стопанска сила на градеца, създаде му пълнокръвен и богат живот.

Особено важен за маисторската слава на Габрово е табашкият занаят, обработването на сурви кожи. Без-крайно тежък занаят — по-тежък може би от ковашкия. Цялата вода на Янтра не може изми табака; ръцете, ко-

сите, сякаш кожата на табака смърдят нетърпимо на нещавено, на кучи и кокоши тор, в който кисне незавършената му стока. Не току-тъй през всички времена табаките са живеели в отделни махали, далеко от хората, като прокажени — градовете не са могли да понасят вонията им.

Но не габровецът ще се стъписа преди никаква трудност и неприятност: щом табашкият занаят носи добра печалба, в Габрово ще има таблици. Едните българи-табаци в земята ни под турска власт. Защото коранът обявява табакълка за свещен занаят на мюхамеданите (навярно, загадето, ако не го е обявел за свещен, не би се намерил правоверен, дето да някисне ръце в разните табашки каци и корита) и турците не допускат неверник да щави кожи.

Допускат-не допускат — това върви в другите градове, но не и в Габрово. Цели три табашки махали си има градецът през миналия век. И габровските кожи — както всичко габровско — спечелват голямо име. Тук на габровеца помага мюхамеданская глупост: българинът по начало работи барем три пъти по-добре от правоверния, а на българина е забранено да има работа с кожи. Щом габровецът е единичкият българин-табак, той ще е най-добрият табак в империята.

И в табакълка, както в много други отрасли, Габрово не бива задоволено от Габровския край. Твърде широко се разгръщат тук отделните занаяти, за да бъдат продоволствувани от близко Габровски търговци обикалят Пондунавето и Тракия и изкупуват сурови кожи за табаците в града си. Дори — това е към средата на XIX в. — внасят по 3—6000 руски кожи, в които намират известни предимства.

Водите на Янтра, от които някога беше пил Рачо Кочевът, вече не стават не само за пиене — човек не може да потопи пръст в мътната, смърдлива река. Десяти табашки работилници бъльват в Янтра всяка възможна денонощие. А габровските саехтийн, ерина и гънове се продават из Влахия и в Цариград.

Едно производство води друго: развитият табакълк поражда кундуруджийството, емениджийството, папукчийството. Леска и удобна е турската обувка и затуй — нетряйна. Един правоверен смени папуци всеки месец. Габровските занаятчици чукат, шият и коват; габровските кезвани разнасят готова стока към Анадола, а в градеца влиза ново злато.

Един занаят води друг: гайтанжийството докарва в Габрово вълна, от вълната не само плетат гайтани, захващат да тъкат и тепат. Както навсякъде в България по това време абаджийството бързо печели почва — турският пазар не се насища на шаяк, аба и плъст. Но габровци не виждат кой знае каква изгода в абаджийството — не обичат те да свършват неблагодърната работа, а да оставят другому леката печалба. И Габрово почва да произвежда готови дрехи — турски, че и „френски“. Габровските терзии разпращат хиляди одиплени потури, чешери и „тесни гащи“ по всички пазари на империята, габровски терзии се прехвърлят в други градове, за да основат там терзиjsки работилници.

Още много може да се каже за габровските занаяти, гръбнака на стопанството в целия край. Но ако занаятиите в един град са развити, а достигат до своя пазар чрез ръцете на чужди търговци, този град не печели много, половината печалба отива в ръцете на търговеца. Не с такава съдба би се помирило Габрово, градът на дръзките и неуморни хора. Габровци са търговците, които разнасят надалеко габровските изделия; габровски са кервани, дето обикоят от Москва до Смирна; габровски са търговските къщи по света, които се наемат да наместят произведената в Габрово стока.

Кръйт е пълен: габровци изкупуват суровините, необходими за занаятите в града; габровци изработват изкусно всяка стока; габровци търгуват с тая стока. Това съвсем не значи, че всяка част от този кръг: изкупвачът, керванджиата, търговецът — печелят равно в широко разгърнатата работа. Дори, трябва да се каже, някои печелят за сметка на други — търговците, да речем. Но не е маловажно, че плодът от цялата, нашироко разгърната работа, се стича в Габрово, обогатява и развива Габрово.

Ако погледнеш тъфтерите за вноса и износа на Габрово от миналия век, ще ти се стори, че габровската търговия е обслужвала не едно няколко хилядно, забуто в Балкана градче, а кой знае какъв град. Но, веднага трябва да се добави — габровските търговци в същност обслужват не единствено Габрово. Габровският търговец е особено типичният за онова време и за планинските краища „кърджия“. Керванджийството, старият поминък на колибите, не е забравено: на няколко десетки коне (а за

по-дребните кърджии, дори на два-три) габровецът обикаля Балкана отсам и оттатък, слиза из по малките полски градове и села, отбива се на панаирите. Габровският кърдия едновременно купува и продава и най-вече не спира. Неговата печалба иде тъкмо от това — от непрекъснатото движение, от сноването между планината и полето, между колибите и чужбина. А искаш ли да знаеш какво е било разнасяно в денковете, завързани о конски тед седла, докъде се е простирала предприемчивата съобразителност на габровския кърдия?

Износ, пише в тефтерите. И този износ обема: овчай, пастьрма и суджук; пресни и сушени плодове, пестил; шарлан, воськ, сапун, свещи; сливова ракия; брусо-ве и точила, грънци; всякаква железария и оръжие; гава-ки и други дървени изделия; обработени кожи и гъон, калпаци и кожуси, обуща; гайтан, коприна, вълнени платове и готови дрехи; четина, рога, черва, самари, икони.

Транзитната търговия е другото перо в тефтерите и тя обема: животни, зърнени храни, подправки, растителни масла, сурови кожи и платове.

Вносната търговия на града надминава всички очаквания. Габровци не случайно са обикаляли света, този свят ги е научил да живеят наравно със свободните хора, да се нуждаят от всичко онова, което в земята ни става известно едва след Освобождението, а достъпно за работния човек — след още десетилетия. Ето какво пише в тефтерите за вноса на Габрово: риба (от съвсем всякакъв вид), хайвер, подправки и тропически плодове, спирти напигки, разни химикали, необходими за различните производства, смоли, минерални масла и техни производства, сапун (между другото — и тоалетен), разни видове свещи, медикаменти (около двайсет видъ), парфюмерия, стъкларски изделия (тук се срещат и лампи, и чинийки за сладко, че и мастилници), метални изделия (за онай, на които не достигало разнообразието на габровското железарско производство), картиени изделия (между другото — копирна хартия, пощенски пликове и карти за игра), френски лакови кожи (каквито Габрово произвежда чак след Освобождението), фини платове и конци (и само броят на видовете платове надхвърля 130), бижутерия (към нея са отнесени такива бижута като очила, часовници, омбрели) книги и календари, барут, емфие, сладка, локум, кибри, изкуствени цветя, мастило, моливи и какво не.

Списъкът може би ще досади някому: не би ли било по-лесно да се каже, че габровци са търгували с всичко? Всичко не означава нищо определено; всичко днес е едно, а преди столетие или две — съвсем друго. Но би трябвало да кажем само, че много краища на измъчената българска земя дочакаха свободата си със залепени с хартия прозорци; че в много краища на смазаната от петстотингодишно робство българска земя хората дочакаха сво бодата, без да са видели желязна лъжица, фабрична тъкан, чер пипер и дори халва, без да познават нищо от това, което не са произвели ръцете им.

Не само културата на един човек — учи историческата наука — цялото му съзнание, цялата му дейност на производител, на човек — зависи от неговия бит, от степента на материалните му придобивки. Ако габровецът извърши много и много в областта на българската просвета и книжовност, ако габровецът имаше остро българско съзнание и политическа смелост, оствър стремеж към сво бода, това не е, загдето габровецът просто тъй е бил посъзнателен и ученолюбив, по-самоотвержен и свободолюбив. Високите си качества на човек и гражданин той е длъжен на такива, дребни наглед неща като стъклениките и фабрични изделия и копирната хартия, като продажбата на бубено семе от някой Христо Калцуя в Марсилия, като непрокопсалатъ Априловска търговска къща в Москва — на цялата онази напрегната и широка дейност, която е подготвила почва за вече съвсем друг род стремежи и интереси. А всичко това пък в крайна сметка габровецът е длъжал на себе си, на своите неуморни ръце и мисъл.

Ако отидеш в Букурешт, щом разберат, че си българин, ще те заведат първо на „Улицата на габровците“. И тук ли взимат на подбив габровската пестеливост — ще си речеш — навярно някой особено ярък представител на търговците от Габрово: предприемчив, богат, хитър и пресметлив — е направил дълбоко впечатление на власите и те са нарекли на негово име някоя уличка, където държал кангора.

Минаваш през площици и широки булеварди, за да стигнеш до един кът от големия град, където времето сякаш е спряло отпреди стотина години. Не къса, не и тясна улица. На нея излизат няколко десетки двукати и

трикати къщи. С нещо ти напомнят къщата в родината, но са различни — по-строги, без всякакви стрехи и чардаци. Работни къщи. Горните им катове са с прозорци, затворени от дървени капаци. Долните са мази: яки, железни врати, запънати с железни пръти. Много мази излизат на „Улицата на габровците“, без дворове, направо на плочника. А към средата на улицата е „Габровският хан“ — такъв хан не е останал читав в България. Голямо, тежко каре затваря застлания с калдъръм двор, към него гледат два ката врати с дълъг засводен пруст пред тях. Стотина стапни има навсярно „Габровският хан“, а в двора му могат се побра и стотина каруци. Към улицата го извежда висока порта с изкусна желязна решетка — прозирна плетеница, през която надничащ в мъртвия, пуст двор, към безлюдните прустове, посред никаква съвсем необичайна за големия град тишина.

Зашото „Улицата на габровците“ днес е мъртва.

През трийсетте години на XIX век изгорял княжеският дворец в Букурещ. Мястото му било извадено на търг, събрали се „няколко габровски търговци“ (скромно съобщават съвременници) и взели, че купили широкото, празно място посред Букурещ. Само за няколко години габровци построили върху му хан, бекярски одаи, кантори, мази. Едно малко Габрово на няколко дни път от Балкана. Още броено за село, петхилядното Габрово създава в чужбина свое ново поселище.

Макар „Улицата на габровците“ днес да е мъртва и пуста, струва ти се, че ги виждаш: сухите, жилави балканджии в нейки, прости абишки, с овчи калпаци и кудури — габровска направа. Те стоят пред мазите си, пазарят се из одаите с влашки търговци, разговарват и товарят в двора на хана, пристигат и заминават за далеко. Напрегнати, а несуетливи, строги и угрожени и все пак разположени, винаги готови да чуят и видят ново, да занесат новина и нов опит в града си. И вякак достойно спокойни и уверени, загдео тук — на дни път от Балкана — са на своя, купена с техни пари, земя, под свой покрив.

Много злато е изтекло по „Улицата на габровците“, но не в златото е работата. Тази пуста, замряла уличка е никакъв невиждан паметник на човешката предприемчивост, на дръзкия размах на чоцешкия дух.

Скоро ще събарят „Улицата на габровците“ — на живота са необходими тия няколкостотин метра запустяла зе-

мя. Но онова, което я е изградило — габровският дух — ще я преживее, както преживя робията: по времето, когато българинът се плашеше да излезе от къщата си на улицата — защото на улицата вече го дебнеше смърт — габровските керванджии водеха тежки кервани и връщаха тежки кесии, без да ги е страх от хаирсъзи — просто те убираха хаирсъзите, а не хаирсъзите — тях. По времето, когато българинът се плашеше да покаже, че има десет лири пари — защото това означаваше смъртта му — габровци купиха със сухо злато част от един чужд град. По времето, когато светът беше забравил, че някъде има такъв народ, дето му викат български, габровците разнесоха славата на умелата българска ръка до Москва, Виена и Марсилия.

Но дали трябва да вярваме на одумката — да повярваме, че целият стремеж на габровеца е бил да преуспее, да се замогне и пребори с немотията, че единичката му грижа е била печалбата? Или пък този неукротим дух търсене и борба не се е наситил само със злато?

Дори открай свят да дойдат, нека учат

„Я не изкуса ради, а любви ради писал“
Иеромонах Спиридон

Тъкмо тук е голямото противоречие: габровци, които броят всяко петаче и ядат сух хляб, които бият път до край света, за да спечелят по половин рубла на нож и по две лири на ока бубено семе, прочутите със своята пестеливост габровци, открай време не жалят средства за цел, дето няма нищо общо с търговия и печалба — за просветния разцвет на града си. Да се отзовеш на общонародна нужда, да подариш отгладувания си имот за народно дело да пражосаш сили и време за доброто не само на родния град, а на целия си погребен народ — то ва е било не благодетелно изключение, а всекидневен, обичаен дълг на габровеца. Може би някой особено пресметлив търговец нелеко се е разделял с грижливо трупаното имане, но и през ум не му е минавало, че може да се направи на сляп и глух за народопросветното дело — та нали целият град ще го брои за отстъпник, нали хората ще го подминават на чаршията и всеки ще се отбива в дюкяна на другия, на тоя, дето не е пожалил пари.

Това противоречие — между стопанската пресметливост и разточителното „благодетелство“, както са го викали — е само привидно. В същност няма човек прогледнал за света, за закона на своето време, който да не разбере отведенъж, че просвещението не е празна приумида на няколко даскали, че никой не може да успее твърдо и докрай, ако израсте без светлина, без положително знание. Разбрали са го още много отдавна, много преди други градове, и габровци.

Но не само простата изгода е тласкала габровци към учение и книжовност. Как ще обясниш тогава чудната рев-

ност на Иеромонах Спиридон? Малцина го познават — подвигът на Паисий е загъмнил неговия, пък и — право казано — родолюбивото дело на Спирилон едва ли е било отговор на никаква особена народна необходимост. През 1762 г. Хилендарецът написва своята забележителна „История славянобългарска“, слага основите на нашето възраждане. Защо е трявало тогава на Спирилон от Габрово да пише втора „История“? Та нали българите вече са имали своя книга за великото минало на родината си за „светиите, патриарсите и царете български“?

„... любви ради писал“ — обяснява Спиридон и тази е наистина причината да се появи неговата книга. Духовната жажда е прогонила отрано монаха към Атон, от там — във Влахия, в големия и прославен манастир Нямцу. В Нямцу Спиридон пише и преписва, оттам изпраща той катъм поробеното си отечество своята история. И още неизвестно мастилото ѝ, родолюбецът започва своя втори труд: житието на Теодосий Търновски. „О тъма, о слепота българска!“ — обръща се той към народа си в тая книга, кори го, че е забравил великите си книжовници. Не се ли дочува във вика му паисиевска страсть?

Но, каквито и да са габровските просветители отпреди началото на миналия век, те не могат да бъдат сравнени с мегъщата вълна на ученолюбие, която залива градеца по това време — от това време, та до края на робството. Просветителството за десетилетия наред става съкаш основна грижа на зятъналите в труд габровци, съкаш всичко друго отстъпва назад, за да даде път на стремежа им към познание.

В същност, този стремеж е също стар — още село, Габрово поддържа свои килийни училища; още село, в Габрово са много грамотните, „писмените“ люде. В далечните си пътувания, в странствуването из чужди земи, керванджията и търговецът не пропускат да подирят и славянско слово, към Габрово непрекъснато притичат книги. И не само украса на габровския дом е била книгата — габровецът открай време има будно чувство за книжовност. Така на белите полета на всякакви църковни книги той отбелязва събитията, минали през града му.

„В лето 1762, месеца мая, придоха вси реки и наводни се тази велика река до много и беше много пагуба

по човеците и добитъка, нивите и ливадите, по тепавиците и водениците. Тогава разори моста под Габрово. В тази година имаше много знамения: всички черници изгорислана и нямаше шума. И великият везир дойде до София с множество свои агарянски войни против немците . . .“

„Да се знае година 1798 декември месец, когато се развали село Габрово, та съкоха хората по Рождество Христово. Тогаз изгориха черквите на Свети Иван и Света Петка.“

„1801 года, августа 5 число, что се запре руската стражения . . .“

1806, декемврия 1 додоха русите на Букурещ и отвориха кавга с турчина.

1807 февруария 11 стана паша Мустафа Байрактар.

1814 декемврия вдигнаха се сукаките от жените, да не носят вече сукак.“

„Да се знае, когато стана гонение на християните в Цариград, та затриха турците народ много до милион християни и затриха патрика на Възкресение, като си излизаше от черква, та после затриха и дванайсет владици, че се запре алъш-веришът и неможаха сиромаси да се нахранят.

1821, августа 18 ден . . .“

Не книжници и монаси — габровски занаятчи са отбелязвали с неумела ръка историята на града и земята си по полетата на книгите. Дръзки и предприемчиви, те не са считали, че книжината е за друго никакво тесто човеци. Щом са могли да извършат тъй много — да пътуват, търгуват и произвеждат, — защо да не могат и да пишат? И щом усетът и към книжно познание е бил вече буден през столетията, когато стопанският живот на Габрово още не е тъй трескав, какъв ли размах и сила ще да са добили просветните стремежи на габровци през XIX в., през времето на пълния разцвет на града им?

Няма българин, дето на това място да не отговори — през миналия век в Габрово е било основано първото ново българско училище. Така е. Но появата на новото училище не е била внезапна. Тя е била подгответа от една дълга и дълбоко вкоренена традиция.

Два метоха в Габрово поддържат килийни училища — Гръцкият и Българският, Рилски метох. В тях отколе преподават монаси от Атон и Рилският манастир, те са и били разсадникът на писменост дори до първите десетилетия на XIX в. Гръцкият бил посещаван малко, казват — само някои едри чорбаджии изпращали там синовете си, за да усвоят важния за търговията гръцки език. Много по-голямо влияние в Габрово има Рилският метох. Габровци запазват в спомена си имената на редица книжни монаси — Роман, Теодосий, Пафнуций, Теофил Рилец, Гаврил Рилец — които раздават познание на поколения занаятчи и търговци. В първите години на миналия век килийното училище вече не задоволява образователните нужди — стопанският подем на Габрово изисква все повече и повече писмени хора. Тогаз тъкмо се явяват прокутите „частни училища“ в къщите на разни занаятчи. Докато терзиите или кундуруджиите си е вършил работата, едното му очо е било в дечурлигата, които сричали на глас и в един глас я часословя, я светчето.

Бедни и еднострани били знанията, придобити в килията и работилницата на някой Пенчо или Генчо: децата стигали най-много до псалтира — върха на образоването, нямали си и хабер от друга някоя наука. Но особеният подем на килийното и частно училище в Габрово имал своята добра страна: той държал будно народностното чувство на габровци, разпространявал познания на майчин език с българско писмо. По времето, когато народът бил отдавна забравил, че е имал някога държава, писменост и история, сакатото килийно образование му ги напомняло.

Но новите нужди пораждат и нови начинания. Без да искаш да умаловажиш подвига на Василия Априлов, не може да не забележиш, че неговото родолюбиво хрумване — да бъде основано съвременно българско училище — не дошло изневиделица. Тази мисъл не давала мира на съгражданите му още няколко години, преди да я подеме Априлов. Гаврил Рилец, един от учителите в Рилския метох през 1831 г., убеждава габровци, че килийните и частни училища вече не отговарят на образователната необходимост, че трябва да бъде основано „общо“ училище, където да получават безплатно образование бедни и богати.

Не е необходимо габровци дълго да бъдат убежда-

вани — те набързо купуват място, струпват камъни и дърво. Дори Теодосий Йовчев — един от букурещките търговци — завещава имот на това още непостроено училище. Но Гаврил умира и начинанието замръзва. За да дочака Василий Априлов.

Блудният син, който се завръща при народа си — така обикновено говорят книгите за Василий Априлов. Отначало порусен, след туй погърчен, Априлов като че е тъкмо един от тия, към които Паисий се обръща гневно: защо се срамиш да се наречеш българин? И колко лесно е за нас да осъдим с легко сърце тия хора, да ги сложим всичките в един кюп. Но какво е оставало по туй време на българина — не се ли запитваме, — какво е оставало на човека, жаден за наука и простор, жаден да влезе в допир с други народи и писмеността им на равна нога? И какво е знаел той тогава за миналото на своя род, за книжовността на отдавна затритата българска държава? — Съвсем нищо. Историята на Паисий до рождениято на Априлов едва ли е имала повече от трийсетина преписа, а всеки от тях — крит и забутан. Нищо вън от часослова и светчето, от псалтира. И всичките те на език, който отдавна никой не говори — мъртви книги на мъртъв език.

Не всеки — това трябва да се признае — се е повлиял по чужд език и род за изгода, за да спечели повече злато, за да бъде почитан наравно с напреднали, свободни хора. Мъозина са ламтели по гръцка просвета, за да прогледнат, да овладеят познанията на своето съвремие. Но след като прогледнели и се изравнели със своето време, тогава вече тия хора се делели рязко на две: едните оставали там, при чуждия език и писменост, превръщали се в омразни гъркомани, които се гневят, щом им припомниш, че са от български род. А другите са се връщали при народа си, обогатени със знание и опит, за да му бъдат по полезни, изпълнени с тройна омраза към елините, защото ги знаели отблизо, защото били събрали попарата им.

Априлов напуска родното Габрово още дете. Едва изкасал година-две в някое от килийните или частни училища на градецца и останал кръгъл сирак. Братята му, московски търговци, прибрали детето и го дали да расте в елинско семейство, та да изучи важния за търговията

език. Момчето учило поред в Брашов и Виена. Събудено и способно, то давало надежди да стане добър лекар. Но работите на братята се объркали, търговската им къща западвала и единият трябвало да напусне Москва, заминал за Одеса, където — затуй, че вече нямало пари за учение — се приbral и младият Василий. Така, на двайсетгодишна възраст Априлов зарязва науките и се отдава на търговия, както всички от големия му род.

Голяма била славата на гръцката колония в Одеса. Тежки, прочути търговци, напуснали родината си поради турски гнет, били най-видни граждани, най-изтъкнати благодетели, а синовете им — начетени учени и едри руски сановници. Одеса била средището на страстно гръцко родолюбие, подобно на Букуреш за българите няколко десетилетия подир това. В Одеса се родила по времето на Априлов Хетерията — братството на гръцките патриоти, заклели се да умрат за свободата на Гърция.

В целия този кипеж на гръцки патриотизъм, в този подем на гърцизма, Априлов не останал настрана: тук се говорело и действувало против поробителя, против омразния азиатец. Учени, богати, именити хора заговорничели срещу султана — как могъл да бъде равнодушен към борбата им младежът, роден в робска земя? И Василий се впуска горещо в тая борба, жертвува пари, сили, запалва се от гръцко родолюбие. Целта на одеските гърци става негова цел, а Василий — истински грък.

Търговията му расте и носи вече много, расте и влиянието на елина Априлов в сред одесчани. Но гръцката завера се разгаря и догаря, гърците получават свобода чрез руското оръжие, гърците вече имат своя държава. Не буди ли някакви мисли туй, че Василий Априлов представа да бъде елин тъкмо през 1830 година, няколко месеца след освобождението на Гърция? Дали случайността започва да питае непримирима омраза към довчерашните си сънародници — нали ги е усещал сънародници? — Едва ли.

Веднъж сдobili се със своя държава, гърците веднага изказват еисоко своите притезания: всички християни в Турската империя — поданици на Нова Гърция! Християнин под турска власт, това ще рече елин! И този е часът, в който не само Василий Априлов, а много българи, които с оръжие в ръка са поддържали Заврата, се оттеглят осърбени — в името на един съюз между по-

робените балкански народи бяха подкрепяли те въстанието на гърците. А не, за да сменят едно робство с друго.

Много считат, че преломът у Априлов настъпва след като прочита книгата на Венелин — „Древните и днешни българи“, издадена през 1829 година. Но би ли посегнал към такава книга един гъркоман? Безусловно в отговор на вече пробуденото родолюбие Василий е започнал да търси всичко онова — твърде малкото, — което било писано за народа му. Защото спомените за родината били съвсем бледи, познанията за нея — нищожни.

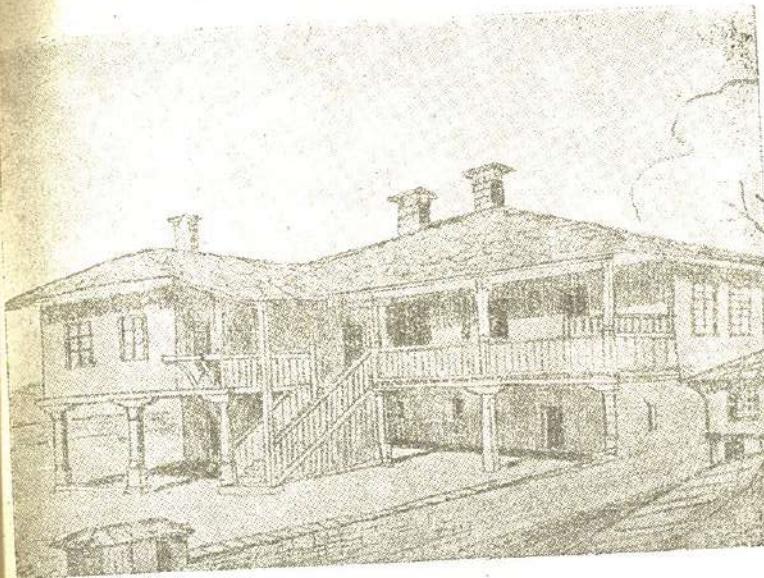
Венелиновата книга укрепила българското самочувствие на върналия се към рода си Априлов: ще рече, народът му имал свое славно, велико минало, своя забравена книжовност. Не целина, а угар била българската нива и чакала само семе.

Новите вълнения, трескавата страсть, с която се хвърлил да изучава миналото на родината си, подкопават и без това разклатеното здраве на Априлов. Още през същата тази 1830 година той е принуден да прекара зимата в Цариград. И тъкмо тук, под стените на сълтановия дворец, под стените на гръцкия Фенер, взимат определени очертания замислите му: на сълтановия гнет и на гръцката алчност българите ще противопоставят свое ново, съвременно училище. Училище за всички, за всички светлина. Нека прогледне цял народ за едно общо дело, пък тогаз да видим, кой ще го спре насред път!

Отново в Одеса Василий споделя кроежите си със своя най-близък приятел, също габровеца Палаузов. Двамата отделят средства, пишат на букурещките габровци, в самото Габрово: трябва в най-близки дни да бъде открито истински българско, истинско ново училище!

Работата се развива с чисто габровска бързина — на 3 януари 1834 г. новото училище е вече построено и отворено, в него преподават даскалите Алекси и Гъдю. Но защо Априлов е недоволен? Нима не го радва отзивчивостта на града му към новото дело, прилежното усърдие на даскали и школници?

Наистина, няма причини за доволство: Априловско-Палаузовото училище от 1834 година е в същност килийно, само дето е по-голямо и в нова сграда. И тук пред сърдията труженик на българското образование се изправя въпросът за качествата, за подготовката на учителя в истински новото училище.

Априловско-Палаузовото училище

Но, както се каза, не може да узрее никаква необходимост, без да бъде намерен веднага отговорът ѝ. Едва габровци в чужбина са захванали да търсят човека, който им трябва; едва търновският владика им се е притецъл на помощ и ето го, човекът изстъпва. Неофит Рилски! Той се озовава бързо в Букурещ (всички работи по новото училище се движат никак страшно бързо, сякаш Априлов се стреми да навакса пропуснатото време или може би предчувствува близкия си край). Неофит се запознава с последните постижения на образоването в чужбина и на Нова година 1835 габровци наистина се сдобиват с отдавна мечтаното училище — съвременно и българско.

Не габровци се сдобиват с него — Априловското училище принадлежи на целия ни народ. И — това трябва да се запомни — Василий Априлов го замисля като общобългарско училище. В цялата си безкористна и предана дейност той не е воден от тясно патриотични чувства — да издигне своя град на първо място в просветния ни живот. „Ако ще и открай свят да дойдат, нека се учат!“ — пише Априлов и подчертава, че желае да основе школа

за всички българи. Затуй я прави безплатна, затуй още от първия ден на училището потичат помощи за „странините“ ученици. За тях габровци откриват и поддържат пансиони, на тях купуваат книги, тях хранят.

Ето го него, габровското скъперничество, тънката габровска сметка: преди сто и трийсет години една паланка от пет хиляди души поема доброволно върху себе си цялата просветна политика на един народ, с държавническа предвидливост и широта разрешават габровци въпроси с огромни сетници. В Габрово се стичат ученолюбиви младежи от цялата ни земя — по един, двама или трима от град, но и това стига. За няколко години Априловското училище пуска десетки учители, които разнасят придобизките на съвременното образование из всички краища на родината. За няколко години през Априловски училище преминават двайсетина учители, които веднага биват грабнати от други градове, за да основат там подобни, нови, български училища. И какви учители! — Неофит Рилски и Калист Луков, Цвятко Самарджиев, Христодул Костович, Никифор Попконстантинов, Теодор Бурмов, Сава Сирманов, Йоиф Ковачев, Никола Саранов, Иван Гюзелев, Райчо Каролов. И времето на всеки от тях — независимо от това, дали е останал в Габрово половни година, или пет — е епоха в просветната история на града.

Едно десетилетие след основаването на новото училище е вече напълно недостатъчно за нарасналата стремеж към учение на българчета от цялата ни земя. Налага се да бъдат наети и други къщи, работата се затруднява. Но тия трудности само радват Априлов — ще рече, делото му е подето от стотици ръце. И той захваща да събира отново помощи от габровци в чужбина за строеж на друго здание, голямо, снабдено с всички необходими пособия. Училище, дето няма да приема определения брой от 200 ученици, а наистина толкова, колкото пожелаят да учат.

1847 година. Все по-болният Априлов я прекарва в Бруса, Мала Азия. Лекарите до един му препоръчват юга, мек въздух, топлина. Но изгнаникът има друга мечта: още няколко години живот през сила, няколко години и бавна смърт — за какво му са те — не е ли по-оправдано да ги размени срещу едничкото, което важи за него?

В Цариград Априлов не улавя параход за Одеса.

Вижда го как бавно се отблъсва от късна Галата и отцепва на изток към втората му родина. Свършено е, няма вече мост нататък. Това, което Василий се готови да извърши, навсярно ще съкрати дните му, навсярно никога вече няма да стигне той до Одеса, до свободна славянска земя. Но нали ще се изпълни десетилетната му мечта, нали най-сетне, след цял живот изгнание, след мъчителни лутания и трескав труд за благото на един народ, който в същност вече едва си спомня, нали най-сетне Априлов ще бъде между този народ, в своя град, в родината?

От мензил на мензил — така наричат в Турция пощенските станции — Василий Априлов приближава Габрово. И колко много мисли, спомени, кроежи го съпътствуваат през робската земя! Ето ги градовете, в които вече все по-ярко личи българското — претъпкани чаршии и мази, оживени улици и из тия улици едва-едва ще чуеш гръцка и турска реч. Ето ги селата — още сбутани, диви села, изсмукани от поробителя; смазани, изсъхнали, прогорели на слънцето хора, които отпращат пощенската бричка и спретнатия чужденец в нея със зли очи — всеки чужденец е турски приятел, мислят те, всеки минава през земята на българите, за да спечели нещо, за да грабне нещо, още зальк от сухия им хляб. Тук и там бричката пресреща затворнически каруци: по двама-трима запти с натъкнати шикове ограждат по някого, окован, почернял затворник със същите такива, зли очи: „Какво ти важи нашата мъка, кръвта ни — казват те. — Знаеш ли ти, какво ще рече, да не изтраеш, да се хвърлиш с голи ръце срещу цялата сила на султановата държава?“

Спретнатият чужденец отвръща лице: „Дали тъкмо просветата, дали само просвета трябва на народа ми? — мисли си. Не е ли вече узрял той за борба, за решителен бой с потисника?“

В Габрово го срещат така, че дълбокото вълнение едва не пресушава сетните сили на изгнаника. Учители и ученици не се отделят от него, водят го из стая в стая на училището, за което той бе заложил всичко, не наимат думи за му изкажат благодарност и съчувствие.

В неделата, в двора на „Света Троица“, Априлов говори пред габровци, разстила им плановете си за новото, десет пъти по голямо училище, за истинското средище на българската просвета. И обещава тържествено, че ще даде за него толкова, колкото подари най-богатият габровец,

дядо Илия Видинлиев, пък било то равно и на цялото му състояние.

Габровци се надпреварват да се запишат в дългия списък, да покажат — кой колкото може, — че общовародното дело им е присърце.

Дълбоко удовлетворен, макар с поисено здраве, Априлов напуска родината си. Хълмовете бързо закриват Габрово от очите му, а той все се обръща, търси поне дима му зад високите дървета, вглежда се във водите на реката — дали не носят дотук мътилка от габровските табакхани. За последно.

Смъртта го е гонила от Бруса и го настига в Галац. Четири години по-късно Габрово захваща строежа на Априловската гимназия. Априлов ѝ е завещал всичко, което е имал, до последния петак.

Но делото на големия габровски син е вече в сигурни ръце — подемаг го не само габровците в чужбина и на първо място Палаулов, но и самият град. Габровската гимназия стана наистина това, което бе желал Априлов — люлка на новото българско образование. Около нея израстват с лекота все нови огнища на българската просвета: женското училище, читалището с театр, женското дружество... Не само град на изкусни ръце; Габрово става и град на напредничавата мисъл, на високото българско съзнание.

И веднага общото дело разкрива своите противоречия: може ли да има общо дело между богатите чорбаджии и бедняците чираци? Може ли да има общ език между „младите“ и „старите“. Преди да се изявят във възможността, тия противоречия се зареждат в просветното. И Габрово през 40 те до 70 те години на миналия век е раздирано от вътрешни борби. Нищо нередно и страшно за народното дело няма в тях — те бележат фактическата борба на работния народ срещу тунеядците, на истинското родолюбие срещу колебливото приспособенчество.

Един след друг са принудени да напуснат Габрово мнозина надарени, учени даскали. Не успяват да угодят на чорбаджийите, повеждат своите ученици, цялата габровска младеж из пътища, които чорбаджийите не одобряват. Габровските едри търговци, собствениците на големи работилници, чудесно поминават в султановата държава, под господството на родни ленти. Габровските чорбаджии

(не съвсем всички, това не бива да се отрече) не намират изгода в каквито и да било промени в политическия живот на държавата, не искат да чутят за никакви освободителни опити. А и се струва — впрочем съвсем основателно, — че младите даскали от училището, повечето руски възпитаници, внушават на децата им опасни мисли и стремления, че покрай науките в Априловската гимназия се дочуват и други гласове. „Ще ни запалят чергата!“ — викат си със страх чорбаджийте, защото чергата им — това са турските лири и пълните мази стока. И бързат те да прогонят от градецата търде свободомислящите даскали.

Но „младите“ в Габрово съвсем не са слаби. Те нямат наистина парите и името на тежките чорбаджии, затуй пък са високо просветени, страстно привързани към наследничавата мисъл и дело. Първият голям прът, който „старите“ втикват в колелата на българското образование — спийтът да въведат изучаването на гръцки и турски език в Априловското училище — е претрошен. Нека прекалено благоразумните и търде слабо родолюбиви чорбаджии изпращат синчетата си да изучават омразните в Пловдив, където пък от такива като тях гъркомани. Но тук, в Габрово, образоването ще остане чисто българско!

Младите наистина спечелват борбата, но чорбаджийте принуждават водачите им да напуснат града. Така си отиват огорчени Попконстантинов и Бурмов. За да пламне скоро отново борбата — още по-остра, с още по-голяма народна подкрепа. През шейсетте години на миналия век в Габрово учителствуват едновременно Илия Христович, Игнат Иванов и Сава Сирманов — все габровци. На младите даскали, изучени в Русия, заразени от свободолюбиви идеи, е ясно, че българското образование, съсредоточено в Габрово, вече иска своя нарочна уредба. По това време училищата в града вече са 7 и младите учители предлагат да бъдат упътвани от един съвет, да бъдат издържани „из една кесия“. Тази мярка е повече от навремена — тя още веднъж свидетелствува, че тук са били съблюдавани интересите не на отделна махала, на определен еснаф, а на целия народ.

Чорбаджийте бави, отстъпват под съюзния натиск на младежката, еснафите и беднотата — на всеки махленски голямец е харесвало да се разпорежда всевластино със

средствата на някое училище, да проявява чорбаджийските си прищевки. Но младите печелят и тук — Габрово се добива с единно просветно управление. Сега остава следващата стъпка — много по-трудна: да бъдат избрани в училищния съвет не чорбаджии, а млади, свободолюбиви и напредничави габровци.

През шейсетте години Габрово вижда истинска предизборна борба: даскалите и младежта свикват събрания на гражданите, говорят за злоупотребите и дробнавата себичност на чорбаджийството, привличат работните хора на свои страна. И се случва това, което „младите“ успяват да постигнат в твърде малко български градове по това време — чорбаджите наистина са прогонени от общественото управление на Габрово, техните бъдещи нападки и клевети, спънките, които правят в напредъка на народното дело, вече ще идват, както казваме чие, „от опозиция“. Защото облечени в законната изборна власт са „младите“.

И този път чорбаджите си отмъщават безогледно. Те съобщават на властта, че тримата априловски възпитаници, завършили науките в Русия, са просто руски шпиони и гледат да заграбят властта в света, за да готвят народ за бунт. И както винаги, нелепата клевета успява — турците прокуждат из Габрово тримата габровски синове, тримата младежи, загрижени за доброто на града. След като излежават месеци по турските хануси, Христович, Иванов и Сирмацов поемат да търсят хляб из други български градове.

Но където е текло, пак тече — това би трявало да са научили габровските чорбаджии през онова бурно време: на мястото на тримата изгнаници идат нови трима, сегне — десетки. Съвременната, светската просвета пуска яки корени в Габрово, а нейно неминуемо следствие е борбата за политическа свобода. Никакви чорбаджийски козни не са в състояние да спрат пороя, който набира сила и залива Габрово. През годината, в която Априловската гимназия затваря вратите си след своя първи пълен выпуск (нека кажем, че между неговата програма и програмата на следосвобожденските ни гимназии няма почти никаква разлика) — това е 1874-5 година — чорбаджите сигурно знаят и по-добре е, че не знаят, дето под възглавниците на учено любивите питомци се крият революционни вестници, бунтовни книжки, че и друго — ками и пищови.

Може би, когато нашироко са жертвували средства за изграждането на българското образование, някои бояти габровци да са се надъвали, че то само ще спомогне синовете им да върят по-добре „алъш-верища“. Но историята малко се съобразява с човешките желания — новата българска просвета послужи единствено на освободителната борба.

Картина на просветния подем на Габрово през миналия век би била непълна, ако не споменем още няколко почти забравени имета на „благодетели“ и труженици, на хора, които могат и трябва да бъдат броени за същински носители на българския възрожденски дух. Не може да бъде отминато например името на дядо Силвестър Пенев — бедното колибарче, тръгнало от дете по гурбет и събирило цял живот пари по пари, за да ги оставил на града си; на Радион Умников — не по-малко бедно колибарче, което прокопсало чак в Русия и все пак остало в ичко на Априловското училище. Незаслужено е оставило в сянка и името на д-р Н. Василиади, човекът, направил за родния си град не по-малко от Априлов. Сам роден в чужбина, но син на габровски колибар, Василиади получава блестящо образование, става един от най-известните и способни лекари на Букурещ. И всичко това вече близо шейсетгодишният Василиади изоставя, за да се върне веднага след Освобождението в родината си, да помогне за нейното изграждане. А цялото си състояние завешава да се изгради в Габрово техническо училище, да се издигне образоването на габровския занаятчия.

Сякаш нямат край имената на ония пестеливи работни хора, чийто единичък стремеж е било благото на града и м. Но тяхната жертва би останала безплодна, ако в изградените от тях училища, ако от оставените от тях средства не биха се изучили възторжени, себеотрицателни и родолюбиви български младежи, ако общонародното дело не било подето от достойни ръце.

Но и тук Габрово се отличило — въпреки някои изключения, въпреки желанието на отделни чорбаджии да се разпореждат самовластно с общото богатство на града — редица самоотвержени габровци вляли силите си за просветяването на просветното дело. И тази просвета вече имала съвсем определен оттенък, тя била използвана, тя служела на делото на българската национална революция.

Ярко свидетелство за това е габровското читалище, основано през 1861 г. и свързано с името на Хр. Манафов.

Да не мислиш, че по онуй време някаква обща каса и грижа отгоре раждала читалищата? — Габровци събрали собствените си книжки, носени от търговци и кираджии, наели със събрани помежду си пари една одая при черквата „Света Троица“ и читалището било готово. Тъкмо там се срещали вечер габровските младежи — „лудите глави“, както ведната ги нарекли чорбаджийте, клатейки глава: няма да свърши на добре тая работа!

И наистина, покрай читалищната работа Манафов се занимавал и с друга: доставял барут и оръжие за готвено въстание. Но въстанието — дело пак на даскал, на Никола Стефанов — не сполучило и читалищният основател трябвало бързо да потъне вдън земя, заминал за Виена. На читалището ударили ключа — защото за властва и чорбаджийте то вече означавало бунтовно гнездо — и го отворили заново чак след десет години, през 1871 г.

Съвсем неоправдано дотук беше пропусната една важна движеща сила на възрожденския подем в Габрово — габровската жена. Тъкмо загдето Габровско е не земеделски, а занаятчийски край, загдето тук цялата челяд работела на равна нога в бояджийницата, табакханата, дюкяна или кръчмата, габровката открай време била поставена в по-свободно, в по-независимо положение. Керванджията поемал в няколкомесечен път на чужбина, но оставял дома жена си, поне рявал ѝ целия имот, цялото имане и управлението на своите дела; докато габровецът работел в работилницата, на тезгяха в дюкяна седяла жена му, водела тефтерите и се оправяла с мюшериите. И това равно участие в производството и търговията създало у габровката качества, до които много по-бавно дораства жената в земеделските краища на родината ни.

Някои чужденци и другоселци разбирали твърде превратно голъмата свобода, широките човешки права на габровската жена, дори ѝ извадили лошо име, както се вика. Не можели да проумеят те като как тъй около масите им в хана и староприемницата шетали неуморно дъщерите на дюкянджията, като как жени замръзвали спокойно по улицата и чаршиите, държели се свободно и наравно с мъжете. И си го обяснявали по най-лесния, но и най-неверния начин: леки нрачи имат тук жените, тъй пише не един страник. И наистина, като помислиш, че

в другите градове на България жената не смеела да по-даде нос из къщи (защото ще срещае турчин, а това вече е опасно); че из всички дюкяни се срещали само мъже и че всеки по-тежък търговец казвал: „с извинение, жена ми“, съвсем не е чудно, дъто хората намирали положението на габровката неуместно.

Но не бил габровецът този, дето ще слуша хорски приказки, когато става дума за успеха на работата му: нека си приказват — викал си той, — пък аз да си имам помощник, да има доверен, свой човек, дето ми не иска плата и не бърка в чекмеджето, щом обърна глава! И габровката въртяла мъжковата си търговия, вапцвала, пре-дяла и шиела. И печелела самочувствие.

Когато Габрово дорасло до „частните“, до занаятчийските училища, много от тях и то — най-прочутите били водени от жени. Мъжете не се задържали в градеца, скитали нагоре-надолу, а жените хем въртели работата си, хем учели децата на писмо. И туй още повече излигвало името на габровката, дало ѝ още по-голямо място в общия живот на града.

В борбите около училищното управление, около читалището — във всички просветни начинания на Габрово — жената взема най-живо участие. Нейният верен усет, вродената ѝ далновидност допринесли много, щото в управлението на обществениг дела да вземе връх новата напредничава насока. И съвсем по реда си дошло основаването на нарочно женско дружество в Габрово през 1869 г. Две имена, свързани с това дружество, блестят с особена сила.

Първото е на Гаврилица Ганчова — с усърдната ѝ работа били събрани големи средства за довършването на новата Априловска гимназия. Гаврилица не доживяла свободата. Когато на Шипка кипели боеве, тя денонощно била при ранените руси и опълченци. И там, във военната болница, тази достойна жена намерила смъртта си, заразила се от тиф.

Второто светло име, записано в летописа на габровското женско движение, принадлежи на Тота Венкова — бедното колибарско момиче, издържано от габровските жени. Те го изпратили да учи медицина в Петроград и то се връща като първата българка-лекарка. В себеотрицанието и упоритото трудолюбие на своята дъщеря и възпитаница Габрово сякаш е отразило целия си дух, своите просветни

стремежи, своето свободолюбие — цялата онази липса на задържащи предразсъдъци, които — десетилетия след края на турското робство — продължава да сковават българката в друго едно робство.

Имена и имена . . . Могат да бъдат наброени още десетки. И все пак, те са само част от неизвестните имена на всички ония, които през последните години на робията са вливали силите, умението, мечтите си в едно велико дело. Беземърни са имената на българските синове, които от дадоха кръвта и живота си за свободата. Но непростимо би било да се забравят другите български синове и дъщери — тези, които още в мрака на робията се впуснаха да изграждат Нова България. Земята ви още не беше свободна, все още българинът беше безправна рая, а тия хора мислеха и действуваха съкак десетилетия напред, стараеха се в деня на Освобождението България да има всичко, което ще й трябва, за да се нареди наравно с отколе свободните народи.

Дамаскин, Лазар и Онуфрий — это още трима герои (народът ни в ония страшни времена ги нарекъл светци затуй, че думата герой му била чужда), които трябва да стоят наравно със софийските Никола и Георги. Без да разчитат на съзаклятици и заговорници, те отишли на бесило — само заради примера.

Не можеш да не забелжиш, че в Габровско народните движения за свобода са никак по-други, различни от тия във Видинско и Белоградчишко, да речем в Сливенско, Софийско и във всеки друг край на земята ни. Тук не се натъкваме на тъй присъщите за робството стихийни въстания, в които се вдигат доведени до отчаяние българските селяни от равнината. Струва ти се, че освободителните прояви в Габровско са приличали на някакъв голям, негласен заговор на целия край, че тук не е била нужна дълбоката тайнственост на съзаклятията, тихото шушукане от ухо на ухо, трудното набавяне на оръжие.

Това се обяснява лесно: Габровско е най-българският от всички български краища. Дори през робията в Габровско не е живеел турчин или помохамеданичен българин, в Габрово не е живеел дори грък. Няколко чиновници на султана, които се брояли на пръсти и които по правило не можели да държат семействата си в Габровския край, а ги хранели някъде в Търново или по-надалеко — това

били турците. Нямало в Габровско спахии и чифликчи или насъскани от ходжи българи-мохамедани.

Затуй и в Габровско никога народът не е стигал до отчаянието, причина за едно стихийно въстание. Затуй, когато габровци са готвели някоя „работка“, тя е била — повече или по-малко — дело на целия край (като извадиш чорбаджите, които са били едни и същи навсякъде).

За разлика от други български краища, Габровско се е опитвало да вземе една или друга страна в борбата между противоположните сили в самата османска върхушка. Това биха могли да си позволяят хора, добре запознати с политическия живот на омразната държава, с предимствата в наимощието на тази или онази част от властниците. Хора, които не са се чувствували потъпкана рая, а са имали самочувствие на самостоятелна сила, чието участие ще допринесе или ще навреди на някои от враждуващите страни.

Кърджалийското време . . . За кого то не е свързано с най-тежките, най-горчиви години за народа ни? Кое село или град не са станали жертва на всепомитащата вихрушка на размирието, траяло повече от три десетилетия? „Да се знае, през 1798 година, декемврия, да се знае, когато се развали село Габрово, та съкоха хората по Рожество Христово. Тогава изгориха черквите на Свети Иван и Света Петка.“

Ще рече, бурята не е отминала и Габрово. Подобно на всички селища на земята ви, и Габрово е опитало кърджалийски нож. — Не. Не кърджалии са разсипали Габрово и са клали габровци. Непокорното село е станало жертва по своя вина, поради това, че е взело страна в размирието, че е влязло в съюз с бунта.

Не се знае за друг български град да е бил разорен от султанската войска, заради съюза си с Осман Пазвантоглу — с най-опасния от враговете на Портата през размирното време. В стремежа си да спечели привърженици между българите (Пазвантоглу добре е съзнавал, че стои на българска земя и съсипаната от султановия ред рая може да му бъде здрава опора) видинският отцепник обявява намаление на данъците в своите владения, по-голяма верска търпимост, повече законност. Навярно, ако Пазвантоглу би победил, всичките му обещания биха останали празна дума, но в хода на бунта му тия обещания са важели: Осман граби народа в Никополско, Оряховско и

Влахия, но опрощава данъците на раята във владенията си. Габровци не чакат да ги завладее Пазвантоглу, те сами се поставят в съюз с него: щом работата е да бъде уделена Портата, да бъде отхвърлена невавистната ѝ власт, габровци са за бунтовника. И Портата се разправя безжалостно с Габрово. Никое от по-късните въстания, зародени и протекли в Габровско, не предизвиква такава разсипия. Габрово гори едничък път — когато подава ръка на бунтовника Пазвантоглу. И това означава, че габровци са били на прав път, избирайки своя съюзник — щом султанът не може да прости тъкмо съюза с отцепника, ще рече, тъкмо той е бил голямата опасност за властта на Портата.

Налетът на сераскера Капудан паша Хюсейн над Габрово е тежък — унищожен е целият град, дадени са много жертви. И тук, както на много места в България, дългите кърджалийски години принуждават някои да забият в чужбина, да търсят щастие си под чуждо небе. Но — това също трябва да се запомни, защото е една от особеностите на Габрово — габровци никога не се изселват в кервани, както толкова наши градове. Въпреки разорението, въпреки заплахата от кървава разправа от страна на властта, те се държат здраво о градеца край Янтра — сякаш каменливите скатове, пеъчливите сипеи са за тях нещо неповторимо скъпо, нещо, дето няма да намериш и накрай света. И тъкмо на това Габрово дължи тъй много: не един час град е западнал, заради поголовното изселване на жителите си, не малко са другите, чийто живот задълго е бил задържан или тласнат назад от бягството на десетки семейства — най-съзнателните, най-дейните, най-богатите. Габрово запазва открай докрай своите хора, силага си, своята традиция. Габрово ни веднъж не се обезкървява и загуби животът му е тъй пълнокръвен.

Габровци бързо се съвземат след разорението на града си. Нищо от туй, че през 1798 година Капудан паша Хюсейн оставя в Габрово само Конашкия мост и Часовниковата кула. За година нещо градът израства из чепелищата и подема обичайния си работен живот.

Би изглеждало, че дълги години нищо не тревожи този работен живот, че габровци се грижат само за алъшвериша. Но ако се вгледаш в писмата и приписките от онуй време, ще разбереш, че нещо голямо е разтърсило

Стара къща над р. Янтра в центъра на града

на два пъти града в 1810-та и 1829-та година. На два пъти руските войски стигат Габрово, за да останат тук първо няколко дни и второ — месец.

Дни и месец на надежда, за страшно напрегнато очакване: ще задържат ли русите Габрово? Ще спечелят ли, ще дойде ли този път свободата? И сегне — години на разочарование и мъка, на ново тегло; великите сили принуждават Русия да се изтегли от завоюваните земи. Имали по страшно от това, да се допреш с пръсти до свободата, да я преживееш — пък било то и един кратък месец — и отново да гледаш как се губи зад баирите последните руски обози, как полека се уляга прахта по пътя и пак настъпва тежка, робска тишина. Години по-късно в Габрово хората си припомнят какво бил казал този руски офицер и що разказвал онът руски войник — предават от един на друг задавената си надежда, че станалото веднъж ще се повтори, че няма, че не може да остане все тъй.

Но не едничко на помощ от братския народ разчитат габровци. Няма голямо движение за свобода, заляло земята ни през миналия век, което да не отзуви в градеца на Янтра. Първото от тях е Заверата.

Каза се вече: поробените народи на Балканите взимат присърце делото на гръцкото освобождение, надяват се, че една свободна държава на гръците ще помогне на всички турски роби. Из България се изплита мрежа от заговори, българите не жаят средства, нито кръв, за да бъде извоювана гръцката свобода. Десетки български първенци, уличени от поробителя в поддръжка на Заверата, са избити, други стотици — заточени. И в Габрово — това подозираме, а не знаем — българите подпомагат въстанието. А не знаем със сигурност, защото тъкмо онзи, който го е знаел, човекът, дето е държал в ръце нишките на заговора в Търновския край — Хаджи Христо Рачков, се убива. Главата на съзаклятието иска да е уверен, че ще мълчи пред палачите. И наистина замълчава — турската власт не успява да разкрие, да затрие нито един заведражия в Габрово. Спокойствието на града е платено с живота на един-единствен човек . . . У село зоваемое Габрово, Търновски предел, некой богат човек и славен, именем Хаджи Христо . . . егда слиша убиение патриархово, отрови себе и умре. . . — Тези само редове остават в

летописа за надеждите и заговора на габровци през паметната 1821 година.

Годините текат, тече историята. Войните на Русия срещу турците все повече разкриват слабостта на султановата държава, все по-голяма става вярата на робите в освободителната мисия на руския народ. През 1828—29 година те опитват щастието си в голямо въстание — в помощ на напредващите руски войски в Южна България. Опитват и не успяват: безкрайни бежански кервани се изнivзват през Балкана, тракийци бягат пред турската мъст. Минават още години, задават се нови събития — нова руско-турска война.

Дали няма да е този път? — питат се българите. Нали все някога ще стане — всяка следваща война носи нови придобивки на Русия, турците все повече свиват държавата си. Все Ѹакога . . . Но едва ли тъкмо сега: Кримската война не е само руско-турска, този път на султана помага половин Европа. Англия, Франция. Войските им шарят из Шуменско и Варненско, русите са принудени да се бият на своя земя.

Какъв от това, че няма и най-малък изглед за успех? Виждаш го и го мислиш ти, днес, когато си свободен тъкмо заради много и много такива, безполезни нагледи, осъдеви на провал и кървава разправа опити за свобода. И може да си викаш, че ония там, разните Капитан Николовци и Даскал Николовци са били доста прости хора, щом им се е струвало, че ще катурнат султановата власт с двайсетина момчета и десетина шишавета.

Недей да бъдеш уверен, че им се е струвало точно така: и Капитан Никола, и Даскал Никола по-добре от тебе и мене са познавали силата на султана, силата на съюзниците му. И ако са тръгнали на смърт, то не е било с вярата, че ще успеят, не дори и с надеждата, че ще успеят — със сигурност, че няма да успеят са поели пътя си. Но са знаели — по-добре от тебе и мене, — че една работа не може да свърши, ако не започне, че все някой трябва да върви напред, „да окачи звънчето“.

Дядо Никола, да речем. Когато е замислял своето въстание в помощ на напредващите руси, дядо Никола не е знаел, че Русия този път ще брани собствената си земя от чужд нашественик, че този път руската войска няма да премине през Шипка. Той просто е искал да последва

примера на сливенци от миналата война, да удесетори опита им и постигне десеторно повече. Новините от войната една подир друга стигат до България, все по-лоши, обезсърчаващи: русите бранят отчаяно Севастопол срещу неизброима войска от всякакви бои и езици, мирните преговори върват зле, срещу Русия се нахвърят всички велики сили. Едничката отстъпка, на която Парижкият договор от 1856 година принуждава Портата — принуждава я само за очи, — е да обещае повторно равноправие на християнските народности в нея. И тя ги обещава с пропущения хатихумаон. подобие на хатишерифа от 1839 година — хартия без всякаква тежест, пусната, за да покаже на Европа, че в Турция всичко е наред. Нима робите ще трябва да се задоволят с тези празни думи и да чакат десетилетия, докато Русия и Турция се счепкат отново? Не трябва ли тъкмо сега да докажат на света, че султанът го лъже, че хатихумаонът е вятър и мъгла?

Дядо Никола решава, че тъкмо сега е частът. А кой е дядо Никола?

„Френк-терзия“ — шивач на европейски, модни дрехи, това е главата на заговора. И трябва да кажем, този шивач, неукият, вече близо шейсетгодишен майстор, преценява като зрял политик цялата сложна действителност на времето си: едно въстание не би могло да разчита на успех, тъкмо когато Турция извоюва дипломатическа победа над славянските покровители, когато целият свят стои зад падишаха. Но едно въстание ще засвидетелствува пред всички напредничави хора по света, че властта на султана не се е изменила нито на йота, че турците колят, както са клали след превземането на Цариград.

Заговорът е в ход от самото начало на войната; дядо Никола обикаля Габрово и колибите, Елена и Трявна, Лясковец и Горна Оряховица. Хората го посрещнат добре, но не всеки успива да проумее смисъла на делото — „Не е време, казват чорбаджите, ще изгине бадява много народ.“

Войната свършва, султанът пуска сакатия хатихумаон на 18. II. 1856 г. Дядо Никола усеща, че иде неговият час — за ден на въстанието е определен 15 август, събора на Габровския манастир. Съвсем политично старият терзия избира за начало на бунта деня, в който ще има събран много народ в отдалечения манастир, ден, когато

ще може да говори пред голямо множество, ще даде широка гласност на българските искания.

Раздвижването било тъй голямо, тъй явно, че турците го подушват. Но дядо Никола ги е поставил в тежко положение — те трябва да се стремят не да удавят в кръв движението, а да го предотвратят, да не допуснат тъкмо сега изява на народно недоволство. Търновският мютес-рифин извиква първенци от разбунените градчета, увещава ги, заплашва. Заговорниците се разцепват: чорбаджите съветват да се изчака, младежта — да се вдигне незабавно въстание.

Дядо Никола е непреклонен — в тия дни дори едно напълно несполучливо въстание ще бъде успех за българското дело. Още на 29 юли събира въстаниците от Лясковец и Горна Оряховица — всичко тридесет души, в Лясковския манастир и оттам поема по колибите около Трявна и Габрово. Ог Тревненско прибира още 5–6 момчета, а от Нова махала — десетина. И с тази шепа хора дядо Никола се установява в Соколския манастир над Габрово.

Тук вече габровските чорбаджии се подплашват здравата — отиде алъш-веришът, приятелството им с турците! Разпращат хора на две страни: едните — да уверяват търновския мютесарифин, че ще удържат скокойствието в Габрово, и други — към Балкана, да подмамят дядо Никола да слезе в града, та да му видят сметката.

Ако дядо Никола на 1 август слизат в Габрово с четата си, то това не е, защото вижда делото си обречено и се опитва да влезе в разбирателство с властта — капитанът (така го наричат вече) знае, че трябва да покаже действията на малката си дружина пред очите на повече народ, да даде по-голяма гласност на „работата“. И наистина напреде и подире му върват стотици колибари, следят чудноватия поход на шепата храбреци със затаен дъх. Да се въстане, да се влеят в бунта е късно — властта е била в тревога, към Габрово се насочва войска. Но на какво се надява дядо Никола?

Накрай града четицата спира — нито крачка по-нататък! Байрите са почернели от народ, чорбаджи Христо Дюстабана напусто призовава гражданите и колибарите да очистят двайсетината четници, никой не пуква пушка. Само двама-трима чорбаджии сноват насам-натам, мъчат се да убедят дядо Никола да се предаде, да придаде

мирен вид на исканията си. Но капитанът знае своето: хатихумаюнът не се прилага, българите нямат равни права с турчина, българите ще въстанат, ако не сега, скоро.

Казва, каквото казва дядо Никола, думите му се предават от уста на уста, чува ги и най-далечният край на хилядното множество. Сетне войводата повежда коня си обратно към Шипка; брюкбашията, съвсем уплен кончите, вика уж страшно подире му: „Ще се върнеш ли в Габрово, или не?“, а дядо Никола му подхвърля през ранио. — „Моят път е тоя, откъдето съм дошъл, там и ще вървя!“, а на децата, които подтичат около него и го гледат — целите светнали — българският капитан казва: „Запомнете дядо си Никола! Аз сега окачам звънче, дето след време ще стане камбана!“

Турците валият зад перва за на моста Шипка и захващат да гърмят по двайсетината. Не улучват, треперят им ръцете. А капитанът спокойно се извръща: „Дръпнете се, хора христиани!“ — извиква, за да не удари случайно някой свой, и с един изстрел убива брюкбашията, докато четниците свалят още някой и друг душманин, преди да уловят Балкана.

Бунтът сършва — той е изиграл своята роля, — въстаниците се пръват, за да се укрият по-лесно. Дядо Никола замръква в Драганчета, на следния ден се отбива в Дончовци да дочека втората ноќ и се прехвърля в Трявна. Но подценява опасността, подценява чорбаджийската низост. Сам изпраща хазяина си в Трявна да обади на Кънча Генков, че дядо му Никола ще дойде да се сърие у него. Кънчо замълчва, дорде отпрати колибарица, а си мисли: „Как не! Нали, ако уловят жив Капитана, цялата работа ще се разниши, ще се разбере, че в заговора са били всички: трезенските, еленските, лясковските и кои не първенци!“

И чорбаджията изтърчава до конака, та обажда на чаушина, къде се крие войводата. И му нареджа да го убие намясто. За да не проговори.

Дядо Никола в туй време си спял в градицата на Дончо от Дончовци, „по жилетка и с карабината до себе си“. Когато чаушинът с осем заптиета изгърмели из едно, войводата не успял и да се проборави, убили го настън.

Безславно, ще речеш, завършила „Дядо Николовата работа“. А не било тъй. Въстанието в Габровско от 1856 г.

било протест срещу пустите и сакати обещания на властта за равноправие, срещу цялата лицемерна подлост на султановата държава. И макар турските власти — по стара азиатска традиция — да се постарали да представят нещата като просто злодейство, макар едничкият осъден на смърт четник да бил съден не за бунт, а за убийство (убийството на заптието край Габрово). „Дядо Николовата работа“ се разчула, принудила поробителите да не действуват с открита жестокост срещу непокорния край, да се съобразяват с едно обществено мнение. Да не е малко?

Но имало и друго, по-голямо: дядо Никола наистина окачил звънчето — създал у народа убеждение, че султановата власт не е непоклатима, че турците се боят като от огън от едно голямо народно въстание. Затуй раздвижването из Габровския край, което захватвало с „Дядо Николовата работа“, не се успокоило цели двайсет години, не стихвало вече никога напълно, за да завърши с Априлската епопея.

Минават шест лета и зими, докато отново в Габровско раздвижването на духовете премине в заговор, в опит за въстание, пресечен от предателство.

1862 година. Сръбският княз готви война срещу Турция, за да се отърве от турските войски, разположени в крепостите на уж независимото му княжество. В Белград е основана Първата българска легия, ръководена от Раковски, из цялата българска страна плъзват негови пратеници да известят на народа, че е близък часът на ново въстание, подкрепено от сърбите. От цяла България, по тайни пътища се прехвърлят в Белград български младежи, доброволците на свободата. Настъпват нови дни на трескаво очакване.

Пратеници на Раковски идват и в Габрово, подканват и габровци да се готвят за бунт. Но градските чорбаджии са недоверчиви — дали не е празна тази работа? Дали щяма да се повторят за тях дните на Дядо Николовата работа? Мъдруват и умуват чорбаджийте и най-сетне решават да изпратят в Белград свой човек — око да види.

Иванчо Грудов наистина ходи в Белград, уверява се, че Раковски е захватвал подготвка на българска войска не на шага, че много български градове ще са се вrekли да се вдигнат, щом избухне войната. Връща се Грудов и

обажда на габровските първенци, какво е видял и чул обажда им, че Раковски изплаща в Търново нарочен човек — Хаджи Ставри да подготви въстанието в той край. Но първенците се помайват — за какъв дявол да си развалят рахата?

И докато се маят, габровската младеж взима делото на свободата в свои ръце. Този път „рабътата“ е даскалска, тя обединява младежите от читалището, лудите глави, които не щат предварителни уверения за успех. Начело на съзаклятието в Габрово, свързано със съзаклятие в Търновско, застава Никола Стефанов от Съботковските колиби, даскал в главното, в Априловското училище. Най-близките му помощници са Дончо Байновски, Георги Рачков, Иван Кръстников и Димо Минчов, поп Димитър Живодереца и доверени хора от някои колиби — от Нова махала, Етъра и Гарванов камък. Наистина, лошо се пише на габровските чорбаджии: те не само губят мястото си в управлението на просветните работи — вече между лудите глави са самите им синове. Тия синове направо крадат пари от бащините си чекмеджета, крадат припаси и какво не от бащините си мази, за да опекнат по-темел работата.

Наистина, учудва те предвидливостта, с която вчерашните момчета са подготвяли на широкото замисленото въстание: те впрегнали в тази подготовка „почти цяло Габрово“. В определени къщи се леели куршуми и се свивали фишеци с барут, купен от Търново. На всеки определен за участие в четата младеж били раздадени по десетина оки барут; младежът трябвало на своя отговорност да пренесе барута до върха Бедек (нареченото сборно място). Под сами Бедек пасяло голямо стадо, купено с парите на заговорниците; то трябвало да служи за храна на въстаниците. Пенчо Мацков ходил до Търново да купи отрова, която смятали да замесят в хляба, дето се печел във фурната на Станчо Арнаудов и бил предназначен за бюлюка заптии, настанени в града.

Но тъкмо загдето съзаклятието било твърде широко, всенародно, загдето за подготовката на делото знаели безброй много хора и към Габрово течели стотици оки брашно, барут и олово — властта не могла да се не досети, че непокорният край замисля нова беля. Един от заговорниците (издал се сам със закупуването на двеста оки брашно) бил пребит от бой, но не изказал нищо на

озверелите заптии. Заговорът изглеждал спасен, когато дошло истинското предателство.

Главният майстор на налбантския еснаф, Христо Милков, бил притиснат от съзаклятиците да даде пари за подготовката на въстанието. Но парите му домилели и налбантинът отишъл в конака да обади какво са намислили младежите. Отново били заловени двама от тях и разсипани от бой, и отново не изказали заговора. Тогаз властта проводила в Нова махала нарочен човек — помакът Залеолу Ахмед — да подразбере нещо. А в Нова махала така кипяла трескавата подготовка, че доносчикът без труд набелязal главните дейци.

Сега вече работата не можела да не се разплете и се разплела бързо: бюлюкбашията разпратил хората си из колибите, захванал да тършува града, да търси даскал Никола. Но твърде голяма била мрежата на съзаклятието, за да я придърпа отведенъж. Никола бил предупреден от още свободните си хора, натоварил коня си с оръжие и храна и уловил колибите. По това, че Никола Стефанов се крил повече от месец на час-два път от града ту в Нова махала, ту в Маренци, ту в Жълтеш, в Съботковци, в Миневци и на Градището, че с него вървели ту петшест, ту двама или един другари и навсякъде били посрещнати и изпращани, хранени и подслонявани от колибарите — по туй ще разбереш, че гаоровските младежи наистина успели да пригответ на въстанието нарден облик, да подгответ народъ за истински голямо освободително движение. То си личи и от туй, дето въпреки многолюдното съзаклятие мнозина от участниците му се добрали до чужбина здрави и читави с тезкерета, издадени в самото Габрово, на името на този и онзи от незаподозрените; че властта успяла да залови и осъди едва осем души от Габрово и колибите.

Не събрали ли даскал Никола и хората му, дето създали тъй открита, тъй широка, обща народна заговорническа мрежа, дето привлечли към делото стотици габровци? Може би едно по-дълбоко заговорничество с ограничени участници би довело до успех?

Едва ли: сръбският княз успял да постигне своите искания по мирен път, използвайки намесата на външни сили. Той разгочил легията на Раковски и принудил българските доброволци да търсят убежище вън от Сърбия. Въстанието не би могло да сполучи при новата обстановка.

ка. Но и даскал Никола излязъл добър политик, истински патриот: ако дядо Никола окачи преди шест години звънче, то даскал Никола вече удари камбанка. Многобройните участници и съчувственици в неговото въстание, пресечено в корена му, преминаха през школата на революцията, спечелиха опит и самочувствие, научиха се да откриват врага помежду си — чорбаджийството. И ако успя да основе деен, гъвкав и опитен комитет, то това се дължи и на неуспялото въстание на даскал Никола — на нарастващите борчески сили на Габровско.

Ето, стигаме дотук — няма как да не стигнем до името на човека, без който би била немислима комитетската организация, Васил Левски.

Малко преди Коледа на 1868 година, когато благочестивите първенци отварят кесните си, за да изпросят оправдение на греховете, за да приспят гузната си съвет, в Габрово идва таксидиот от Света гора да събира подания за манастира. Калугерът хубаво си разбира от работата — канерва в църква по службите по-звънко и гласовито от всеки габровски псалт, обикаля почтително едните еснафи и чорбаджите и прибира в торбата си немалко грошове, живее съвсем скромно в Кръстниковия хан.

И никому от габровските изедници не минава през ум, че сладкогласният мозах е доста отдавна разстриган, че прибира парите им за такова, дето никога не биха и помислили, и че всяка вечер в Кръстниковия хан в одаята му се събират нови луди глави (заштото вече проявените са прокудени далеко от чорбаджийски клевети).

Така, през 1868 година в Габрово е основан Революционен комитет с членове: Еким Цанков, Замфир Петков и Тотю Иванов. Така Габрово добива ново име в революционната мрежа: Перун. Така Левски насажда семето, което дава плод осем години по-късно.

Само след няколко месеца — през май 1869 година, монахът наново минава през Габрово, този път със спътник, с Матея Миткалото. Двамата почти не се задържат в градеца и прехвърлят Шипка на път за Тракия. Но турците вече са известени, че Апостолът е предрешен като калугер, вече стотици алчни и гъпи заптии оглежат всеки чернокапец, тършуват дисагите му, разтакат го по конаци и хапуси.

Нека си търсят! Едва отминали, в Габрово влиза откъм горния край млад, докаран алафранга пътник, „с чепици“ и бяла като сняг риза. В Теофиловото кафене странникът небрежно питва за някой Петко Аврамов, с когото се познавал от Филибе. След два часа само в кафенето нахълтват заптии, питат за човека с чепиците и чантата. А в това време Левски и Петко Аврамов седят под един орех край пътя за Севлиево и Апостолът надява вървите на цървулите си, дето ги е извадил от чантата. Свършено е с предателските чепици.

Комитетът в Габрово работи като часовник. Събрани са големи средства за народната революция. През април 1871 година Левски и Ангел Кънчев идват, за да ги приберат. И този път никакви заптиета не успяват да уловят дирите им. Съвсем благополучно минало и следващото посещение на Кънчев в градеца. Той се срещнал с вече разширения Комитет, приbral набавените от него пари и отпътувал за Русе. Тогава тъкмо Ангел Кънчев бил разкрит и се самоубил при опита да бъде арестуван.

Един след друг заваляват ударите върху грижливо градената революционна мрежа: Самоубийството на Кънчев, обира на хазната на Арабаконак, най-накрая — залавянето и обесването на Апостола. Не само Габрово — потресена е цяла България: какво ще стане с народното дело? Няма ли да се сепнат комитетските хора, да се дръпнат от опасната работа, да не искат да чутят опасна дума?

Още затвореният Левски не е осъден и Атанас Узунов, заместникът му, е отново в Габрово — да затегне разхлабните връзки, да поддържа народната вяра. Тъкмо в Габрово наスマлко не се случва нов провал, който би турил край на комитетската мрежа и в Габровско, Търновско, Тревненско.

Когато ханджийският слуга занесъл тезкерето на пътника в конака, турският чиновник се усъмнил нещо в един печат и наредил да бъде задържан и изпратен в Търново Узунов. Апостолът успял още тук, в Габрово, да скрие подпираниите печати, с които сам си бил изготвил тезкере.

На другия ден Узунов и заптието пристигнали в Търново и се отбрали в Хаджидавидовия хан, където арестантът заръчал две кафета. Сетне се разпасал, оставил пояса си до заптието, уж че отива по една работа, а от нужника се прехвърлил през огради и покриви и побягнал.

Така провалът бил предотвратен. Той бил избягнат и косъм и три години по късно — през пролетта на паметната 1876 година, когато заптиите окръжили Кръстниковия хан, за да залозят Ст. Стамболов, Узунов пристигнал през същия ден в града.

Наближава отдавна готвеният ден на всенародното въстание. Габровският комитет посреща пратеници от Букурешт и Горна Оряховица, подготвя вече последните подробности по въстанието в Габрово. Младежите от комитета събират храна и боеприпаси. Свещоливницата е превърната в леярна за куршуми; в Габрово — прочутият град на изкусни ножари — са изработени 100 саби за горно-оряховските въстаници и пренесени с голяма мъка. В самото навечерие на голямата събитие в Габрово прескачат начесто Йонко Карагъзов, Н. Кабакчиев и Г. Измирлиев, обикалят и колибите. Младежта е възбудена до немай къде, сбира се всяка вечер ту в читалището, ту в някоя изработилница, ту накрай града. Напусти остават опитите на турските шпиони да подразберат няшо по-точно: ли чело си само, че в Габрово кипи, че „нещо се гласи“ и толков.

И едва през тия последни дни, когато потрябало да бъде изпратен в Оряховица човек на общото събрание на революционния окръг, където да бъде решен денят на въстанието, едва тогава в делото е посветен Цанко Дюстабанов. Някои от комитета не доверяват на чорбаджийския син, напомнят черното предателство на баща му по време на Дядо Николовата работа. Но другите вземат връх.

Колебае се — казват — и Дюстабанов. Той не е работил като другите членове на комитета години наред за народната революция, не е дълбоко уверен в нейната умела подготовка. Накрая се съгласява: за да измие срамното петно от името на рода си, както сам заявява.

Известно е, Априлското въстание избухва преждевременно. Южна България вече от дни гори, когато габровци научават това — на 28 април. Не ще и дума, комитетските хора са слизани, те все още не знаят тъкмо какво и кога е станало отвъд Балкана, какво е положението в самия техен революционен окръг. Докато се суетят и чудят какво да предприемат вече на своя глава, минава още ден. Вечерта на този ден габровци взимат решение: да излязат на 1 май в помощ на въстаналите от окръга (още не

знаят кои са те), да излязат с чета, водена от Дюстабанов. Този път Цанко приема на драго сърце.

Същата вечер, още по светло, войводата се облича във въстанически дрехи, въоръжава се и се упътва към Габровския манастир — сборното място на четата. Още трийсетина души тръгват от Габрово с Дюстабанов, от Етьра ги сподирят други петнайсетина. С трогателен възторг посреща голямата чета Нова махала: на новомахленци се струва, че са доживели българската свобода. Всеки бил нарамил, каквото оръжие намерили; нямало чонек, който да не плаче от радост. Цели 57 души влива в Габровската чета Нова махала.

Тоя нощ — срещу 1 май — въстаниците нощуват тук. В прозрачната тишина на пролетната нош, щастливи от народното доверие, пияни от народния възторг, момчетата заспиват. А каква ли е била тази тиха, пролетна нош за един измежду им — войводата? Той прехвърля през ум всичко, което го е тревожило през последните дни, старае се да си създаде картината на възганието.

А ето какво не знае: „кървавото писмо“ е стигнало в Горна Оряховица към 25 април, в деня, определен за събрание на представителите от окръга. Но властта вече е влязла в дирите на революционерите, започна да ги лови и затваря. Така Ст. Стамболов дава знак за въстание в Търновския окръг, преди да е изработен планът му, преди всеки град и село, всяка чета да знаят какво следва да предприемат през напрегнатите дни.

Първа въстала Мусина — на 28 април. Голямата ѝ чета от 186 души мусинци, белочерковци, вишовградци и др. избира за войвода поп Харитон, а за негови помощници — Хр. Караминков и Бачо Киро. Намерението на водителите ѝ е да се отправи към Габрово, да вдигне въстание и там. Но още преди да стигне, тя е пресрещната от башбозук и избива към Дряновския манастир. Съдбата на Белочерковската чета е известна — това е една от най-героичните страници на Априлската епопея. 10 000-на турска армия девет дни обсаджа шепата герои и кой знае колко още би ги обсаджала, ако не се случва нещастие — ако не избухва барутният склад на обсадените.

Но през оная нощ Дюстабанов не знае нищо определено за белочерковци. Само съмътни слухове са донесли до Габрово, че някаква чета се била сблъскала с турците към Царева ливада. Това е всичко. И войводата трябва да

реши сам какво ще извърши само след часове, да реши ористата на Габровско.

До вечерта на 1 май, докато стигне в Габровския манастир, преминавайки през колибите, четата има вече към 200 въстаници. Тази вечер войводата научава, че са вдигнали Кръвеник и Ново село, Севлиевско, и смята да тръгне с хората си натам, да се съедини със севлиевските въстаници.

На следния ден габровци преминават през колибите Стомонеци, Зелено дърво и Топлеш, пленяват турска поща, която върви към Шипка и прерязват телеграфната линия. Въодушевлението което заварят из колибите, е неописуемо. Към четата се присъединяват нови и нови въстаници. Тя нараства до 400 души. Навсякъде селяните разбиват хамбарите, където властта прибира десятъка на колибите — навсякъде вярват, че е дошъл краят на робството.

На „Моровешката стена“, където четата спира да нощува, войводата се обръща към въстаниците, войводата иска всички да знаят защо и на какво са тръгнали:

— Момчета — захваща Дюстабанов, — нам предстоят два пътя: назад и напред. Ежето чака оногова, който се върне назад а курсумът и ножът оногова, който върви напред. Първият ще умре мърцина на бесилката, а вторият ще загине славно на бойното поле. Кой което иска, нека си избере! Виждате, че работата не е шега, затова, който е решен геройски да умре за свободата на поробеното си отечество, нека мине под тази сабя!

Войводата и Тотю Иванов кръстосват сабите си и няма между четата човек, който да не мине под сабления свод.

На 3 май габровци продължават пътя си. Към тях се присъединяват още 11 души, които вече трети ден гонели своите. Дзанайсетият от тях бил бъдещият Чардафон — Продан Тишков, — когото насила върнали, защото бил малък за такава мъжка работа. Новите четници носят десет венци, овiti от габровските девойки, и знамето на четата. Лъвът на червено поле, крилатите думи „свобода или смърг!“ повеждат габровските въстаници по нататък. А зашо по-нататък? Нали новодошлите обаждат, че турците в града съвсем са се шаштисали, че всеки миг чакали да бъдат нападнати от четата и избити до един?

Мнозина са, които си задават този въпрос, задават го

на войводата. И може би краят на Габровската чета би бил съвсем различен, може би отбраната на Габрово би се равнила с тази на Дряновския манастир, Перущица и Панагюрище, ако Дюстабанов би се решил да нападне и вземе Габрово.

— Да идем да запалим града ли — възразява той. Да го сринем със земята? Не ви ли е мило барем училището?

И водителите след дълги спорове решават да разделят голямата чета на две, та по различни пътища да се отправят към Батошево. Намерението на Дюстабанов е да обиколи още невъстанилите села и да ги вдигне.

В Батошево четата на Дюстабанов пристига през нощта срещу 4 май. Батошевчани тъкмо били намислили да въстават и те, защото чули, че съседните Кръвеник и Ново село вече са провъзгласили въстанието, та молят за помощ. На следната заран, когато идват и останалите габровци, войводата оставя в Батошево част от тях, начело с Н. Бочаров, а той, с другите четници, се упътва към Ново село и Кръвеник.

— Двете севлиевски села живеят своя трети свободен ден. При голямо въодушевление влиза в тях Дюстабанов с габровските въстаници. Тукашните момчета също са образували две големи чети — едната от 200 души, под началството на Дончо Фесчиев, а втората от 300, възглавявана от Йонко Крагъзов. Теснините към селата са укрепени с дървени засеки, всичко е пригответо за упорита отбрана.

Още на 4 и най-вече на 5 май турски бashiбозук от севлиевските села на два-три пъти се показва около Батошево, но се връща, без да гръмне, стреснат от мнозинството въстаници. Но на 6 май откъм Душево се задава вече не само бashiбозук, но и конни черкези. Завързва се престрелка, сетне бой. Конните нападатели скоро стягат Батошево в обръч, а въстаниците се стрелят иззад всяка къща и зид. Но колцина измежду им имат оръжие? — Не повече от четвъртината. Скоро черкезкият налет над селото се превръща в клане на беззащитни хора.

До 7 май турците не са посмели да нападнат и укрепения лагер на въстаниците около Кръвеник и Ново село. Войводите това време обучават момчетата си, бashiбозукът надничва отдалеко и се чуди на стегнатия въстани-

чески ред. Боевете около двете села захващат на този ден – 7 май Турците запалват някои колиби около лагера, но все го избикаят отдалече. Битката започват самите въстаници, потресени от пожарищата. Пет часа трае тя и врагът е принуден да отстъпи. Не на шега башбозуците вярват, че около Батошево и Ново село има никаква чужда войска – „власи ли, сърби ли, или пък московци“.

На 8 май край Ново село се съединяват всички габровски чети – остатъците от Бочаровата, цялата на Тотю Иванов и ония, които били в стана. Габровци се преръщат със сълзи и се кълнат да умрат наедно. Но през целия ден никой не ги напада. Турците съвсем са се стреснали.

Едва на 9 май, когато откъм Плевен иде каймакамият Цели Неджиб, когато врагът става десет пъти по-многочислен и по-добре въоръжен от въстаналите, предприема нападение над въстаническия лагер, който е преживял вече повече от седмица.

Пръв падна Кръвеник, обкръжен от всички страни. Башбозукът не щади ни жени, ни деца, превръща селото в огромна главня. Защитниците на стана над Ново село познават, че Кръвеник е поразен по безбройната турска сълз, която напълня ливадите около Млечево и под Черни връх. На Дюстабанов веднага проблясва, че лагерът ще бъде напълно отрязан от пътя си към Балканца и дава заповед за изтегляне към Мара Гидик. Съвсем навреме, дори в последния миг – още малко и безбройната паплач на тина би затворила кръга си около Ново село.

Цанко Дюстабанов успява да изведе част от хората си из Балкана и вечерта те гледат как долу блестят огньове, чуват далечни изстрели. През деня се опитват да се придвижат чаго-ле и на изток в планината, но ударът, нанесен на въстанието, неминуемият му и близък край, са взели силата на народните борци. Всекиму се ще да умре тук, да не изпуска из очи родните пепелища.

Последните стъпки на Габровската чета свършват под Мара Гидик. Наблизо, на една бука, въстаниците виждат изрязан кръст и годината 1867. Знаело се, че този знак е оставлен от четата на Филип Тотю. На същото дърво Бочаров изрязва кръст и годината 1876. Кръгът е наистина затворен.

Небивалият зимен студ през този месец май сковава

смазаните от умора и напрежение, от глад и мъка въстаници. Оцелелите седемдесетина души все пак не смятат да се предадат, с последни сили те се промъкват по посока на Водния камък – скалист, мъчнодостъпен връх, където намислят да се отбраняват до последно. Но из пътя ги пресреща предателството – някакъв уж пратеник на въстаналите троянци им обажда, че трябва да поемат в североизточна посока, за да се съединят с Троянската чета. Не изървели стотина крачки натам, на преди им се задава черкезка конвица.

Било 11 май, празникът на Кирил и Методий. На Ранебунар Габровската чета е пръсната от многочисления враг. Ранените въстаници са зверски убити, читавите поемат гората, всеки вече е сам, оставил сам на себе си. Ранен е и Дюстабанов.

Само осмина – последните осем от храбрата Габровска чета, остават при войводата. Дюстабанов едва се крепи на нозе от загуба на кръв, но не се дава. Малката дружина се спуска в долината на Тъжа, продължава да върви на изток. Но вече няма надежда, съвсем никаква. Щом се подават от гората, въстаниците мярват не помалко от триста души на поляната Трима – Конкилев, Буренов и Бочаров – залягат да задържат врага, докато се изтегли раненият войвода с другарите им.

И отново на изток. Часове, когато всяка крачка е болка, а на очите тъмнее от глад и умора. Отново дни на страх и нощи без сън, вражи сенки и викове из гората, отблъсъци от пожари в полето. Балканът вече не е убежище за българина, през тия последни дни Балканът се превръща в жестока клопка. Раната на войводата се подлютива, другарите му вече извръщат глава, когато минава край тях. Започва да го тресе, почти губи свист, а върви, все на изток. Най-сетне стигат Габровските колиби: Тодорчета, после и Бойновци. Това е вече 15 май, дружината не е яла от няколко дни. Но какво ли я чака между хората? Въстаниците решават да се разделят по един, за да се вмъкнат незабелязано тук и там. И все пак Дюстабанов изтряива още денонощие: едва заранта на 17 май – вече съвсем сам – той влиза в Бойновци. Селяните виждат как някакъв странец, сякаш лиян, непознат се влече между колибите и бута вратната на Стоян Пенчев.

Докато плете нозе през село, някои го познават –

та това е войводата, когото турците търсят под дърво и камък! Младежите от Бойновци искат да го скрият; въпреки всички зверства на победилия поробител, народът не се отказва от героите си. Но чорбаджите не щат да чуят дума: цели Бойновци са видели опасния човек, мигар вяма да се намери един предател? И какво тогаз? — И Бойновци ще бъдат изпепелени, както толкова други села и колиби.

Докато чорбаджите заедно с махлебашията се промъкват към Стояновата плевня, войводата вече спи като мъртвъ и бълнува, зарит в сламата. В човека, когото чорбаджите смъкват от жалкото му леговище, свързват и предават на застийните, трудно могат да познаят Цанко Дюстабанов — пъргавия, спретнат войвода на габровци. Към града Исин чауш вози някакъв полурутуп.

На десетки още места из Балкана, около колибите, по гората се залавя с кървави пръсти народният отпор. Още седмици черкези и башибозук преследват в Габровско и Севлиевско като изнемощял дивеч остатъка от въстаническите сили. А в това време турците вилнеят в града, запират всеки подозрян, изтезават неуморно хората на комитета, останали в Габрово за връзка с революционния окръг, избиват невинни.

Фазлъ паша, чиято десетохилядна армия с мъка успя да се справи с Белочерковската чета в Дряновския манастир, пристига в Габрово. Двама в нищо не провинени колибари — божанкалиите Станъ Лазаров и Иван Карадимитров — са обесени на две места в града, без съд и присъда, за страх на габровци. И през тия черни дни, когато габровските синове се сражават при Батошево, Кръвеник, Ново село и под Мара Гидик, градските чорбаджии още веднъж застават на страната на народния враг. Те тичат и подслушват, донасят, клеветят. По техни думи са затворени най-будните габровски младежи — над седемдесет. Чорбаджите гузно се стараят да се оправдаят пред габровци — те са сторили всичко, за да отърват града от огън и сеч. Но габровци си знайт: тия, които предадоха дядо Никола и момчетата му, които издадоха даскал Никола, същите тия и сега бързат да спасят имота и златото си.

На 14 май — този ден градът ще помни дълги години — турска войска изкарва от конака затворниците.

На път за Търново. Тълпа от жени и старци се хвърля към конвоя, разкъсва го, всеки иска за сетен път да прегърне сина, брата, баща си. Турците бият и блъскат, ритат повалените, но габровци не отстъпват, хвърлят се с голи ръце срещу войската.

Керван от окованi, покрити с прах и засъхнала кръв мъже изпраща Габрово в този ден. Никой не вярва, че ще ги види пак — поробителят не знае милост. Нови, страшни дни на очакване — цяло Габрово настърхнало очаква присъдата на Търновския извънреден съд. И тя не закъснява: трима габровски въстаници — Дюстабанов, Еким Цанков и поп Иван — са обесени на 15 юни. Други десетина — изпратени на заточение и по затворите.

1856—1876 — две десетилетия на освободителен ки-
пеж в Габровско, две десетилетия на напрегната подго-
твка, на борби с поробители и предатели-чорбаджии, на
надежди и отчание. Ако би свършила тук доосвобожден-
ската история на Габрово, краят ѝ наистина би бил чер,
непрогледен. Но за разлика от историята на редица ге-
роични градове и села на българската земя, петстотин-
годишната робия завършва в Габровско с едно ярко не-
повторимо светло събитие — с отбраната на Шипка, с по-
бедата на Шипка.

Колчо Мянков, продавачът на риба, един пролетен ден на 1877 година се връща без стока в Габрово — стока той купувал винаги от Свищов. Колчо за малко не е съ-
сипал коня си от бяг, едва смогва да влезе в Кръстни-
ковия хан, да заръча ока вино и вече креши като пиян:
„Идат московците, московците идат!“ Новината се пръсва
из града като мълния — никой не смята да крие търже-
ството си пред турците. Габрово достатъчно е преживяло
през последните години, за да успее да сдържи своя из-
блик на възторг.

Аскерът, настанен в конака след въстанието, изпада в ужас. Дълго след това габровци си припомнят как кай-
макамият бие и пришпорва завързания о дирека си кон,
за да побегне към Шипка, сподирен от злия присмех на
довчерашните роби. До вечерта на 16 юни в града не
остава ни един турчин. Ни лютите закани, с които тур-
ците го напускат, сгресват хората и на другия ден Габ-
рово вече има своя власт, своя стража. Тя пази града до
28 юни — до деня, в който откъм Търново се задава

Руски войски минават през Габрово

едно отделение казаци и спира извън Габрово, на Ръдичовец.

Целият град се изтича да види казаците, да ги допре — все още никой не може да повярва, че свободата е близка. Когато на 29 русите са принудени да излязат отново из града, защото научават, че пътят към Севлиево не е чист, в Габрово се надига такъв писък и плач, какъвто не помнят дори следаприлските дни на 1876 година. Едва на 1 юли, след като пристигат големи части от 36 Орловски полк, габровци си отдъхват.

Превземането на Шипка на 7 юли, превземането на Казанлък и Стара Загора, боевете при Стара Загора и оттеглянето на русите на Шипка, Шипченската еполея от 9 до 11 август... Повече от месец Габрово не знае спокоен миг. Габрово вече няма друга мисъл вън от вестите за победи и поражения, няма друга воля, вън от борбата, после тната борба. Колибари водят и превеждат руски войници по тайни, стръмни пътеки към билото на Балкана; колибари сноват из гората и носят важни све-

дения; габровци набързо устрояват болници в града си, събират помощи за ранените; габровки шетат денонично в болниците, превръзват и перат; габровчета търчат със стомни и менци, ноят вода на ранени и отпаднали от дъг път войници. Целият град живее в никакво трескаво възуждение.

А когато откъм Шипка се заточват върволици обезумели бежанци от Стара Загора и Казанлък — убити от път и жега, загубили дом, деца, ранени и болни, — Габрово отваря всичките си къщи, изнася цялото си имане, за да ги подслони, нахрани, излекува. И над целия трескав труд, над цялата мъка на умиращи и ранени, се носи нетърпимо очакване — ще успеят ли турците да прехвърлят „Свети Никола“? Ами ако упеят? Какво ще бъде тогава с Габрово, претъкано с хора, дето не могат да пристъпят по-нататък? Какво ще стане с руските войски, които бъдат стегнати между Плевен и Търново? Какво ще стане с цялата война, със свободата на българите?

Не, всичко друго, всякакви изпитания и мъка, всякакви лишения, но Шипка трябва да бъде одържана! Макар с българското опълчение да са дошли и много габровци и колибари, градът дава нова, чисто габровска дружина в опълчението — 10 та дружина.

9, 10, 11 август — Габрово не е запомнило по-страшни дни. На няколко часа път от града кипи неизждан бой, земята сякаш тънне от гърмежите, до града непрестанно сноват каруци с ранени, конни куриери, а градът чака, чака и чака последната вест: победа или поражение. На 11 август вече към бяд, в Габрово най-сетне — най-сетне! — пристига 3-та стрелкова бригада начело: генерал Радеци. Изслушани от августовия пек, войниците дори не стъпват на земята, едва успяват да наквасят устни в менците, наизнесени от габровци, и поемат нагоре, към превала. Всичко живо ги провожда по пътя из прохода, провожда като че цялата си вяра с тях.

Часове... сякаш година. Пукотевицата откъм Шипка продължава — нима казаците не променят с нищо хода на боя, нима Сюлейман паша вече е затворил обръча около защитниците на прохода и сега набързо ги довършва?

Иде нощ. Никой и не мисли за сън — тази нощ ще реши съдбата на България. В душните болнични стаи, из дворовете, по улиците хиляди хора напрягат до болка

слуш, питат се с очи, живеят в една мисъл. И отведенъж никой вдига глава към небето — тъмна сянка подяжда месеца, бавно и пътно го закрива — затъмнение! Какво ще рече това, питат се суеверните, кому носи беда рядкото знамение?

В призрачната сянка на потъмнялата месечина стоят хилядите хора, неми, изпънати. И в тъмното, откъм горния край на града тъкмо тогава прозвънява вестта: турците са отбити!

— Турците са отбити, отбити! — върви от уста на уста. Габровци сега усещат, че плачат, сякаш петстотингодишната мъка избива неудържимо, сякаш оплакват в този голям, решаващ час всичките си жертви за свободата, изплакват вековното си отчаяние, мъката — бездънната мъка на робията.

Още месеци — до прехвърлянето на Балкана в края на декември, до превземането на София и цяла Тракия — Габрово живее като в треска. Не е останал помен от размерения, работен живот на майстори и търговци, забравена е просветната жажда, печалбите, алъш-веришът. Габрово гъмжи от оздравяващи и бежанци, в Габрово всеки ден заравят нови и нови войници, а след всеки ковчег вървят жени, които не знаят и името на загиналия: един брат, още един син е паднал за българската свобода, какво значи кой и чий? Над Габрово минава страшна редушка — тиф — и много къщи запустяват: габровци заплащат със смърт грижите си около ранени и прохудени.

Но в цялото гъмжило, в безредието и немотията, притиснали цветущия градец на изкуси занаятчии и тежки търговци, прозира несдържана радост — новото, непознатото щастие на свободата!

Повече от осем десетилетия оттогава. Габрово се превърна в един от първите градове на българската земя, Габрово даде още борци — много борци — в друга борба, срещу друг враг, в името на друга цел. Габрово, градът на потомствени работаници извоюва и друга свобода — социалната. Габровци се издължиха пред паметта на борците от въстанието на Дядо Никола, на Даскал Никола, пред паметта на априлци и опълченци — доведоха до победен край вековната освободителна борба.

И днес, ако отидеш в Габрово и никой ти разправи,

че преди триста или петстотин години на брега на Янтра е имало няколко стари габъра, а под тях — навес и наковалня; че преди триста или петстотин години тишината на горите под прохода е била нарушенa само от звънки удари на ковашки чук; че преди триста или петстотин години на туй място е живеел — не дори живеел, а само работил — един единичък човек, Ковачът — навярно ще се усмихнеш със снизходжение: не стават така тия работи. — Не, тъкмо така става един град: с яките, неуморни ръце на работните хора, с ярката, непобедима воля на българина за повече хляб и свобода.